

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА ДИПЛОМНА РОБОТА:

**ПСИХОСЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ
СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ**

на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня “магістр”
за спеціальністю “053 Психологія»: ОНП «Політична психологія»

студентки ОКР “магістр”

Левицької Ксенії Юріївни

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, доцент

Соснюк Олег Петрович

Допустити до захисту в ДЕК

кафедра соціальної психології

Протокол № _____ від _____

завідувач кафедри:

доктор психологічних наук, професор

Коваленко Алла Борисівна

(підпис)

КИЇВ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВИМІРУ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ.....	
1.1. Аналіз теоретичних підходів до розуміння геополітики, геополітичної та територіальної свідомості.....	6
1.2. Характеристика чинників, що впливають на формування геополітичної свідомості	33
1.3. Психологічні механізми формування геополітичної свідомості.....	39
Висновки до першого розділу.....	45
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНИЙ ДИЗАЙН ПСИХОСЕМАНТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ.....	
2.1. Теоретичне обґрунтування доцільності використання обраних методів....	47
2.2. Опис процедури дослідження та характеристика вибірки.....	48
Висновки до другого розділу.....	55
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ КАТЕГОРІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	
3.1. Факторна модель геополітичної свідомості студентської молоді.....	56
3.2. Особливості геополітичних уявлень студентської молоді про країни світу.....	61
Висновки до третього розділу.....	93
ВИСНОВКИ.....	93
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	101
ДОДАТКИ.....	112

ВСТУП

Актуальність дослідження визначається застосуванням системного підходу до аналізу поняття геополітики та геополітичної свідомості, чинників, психологічних механізмів які мають безпосередній вплив на становлення геополітичної свідомості індивіда та побудови ним ментальної карти світу. Виявлення закономірностей розвитку побутової геополітичної свідомості дозволяє прогнозувати можливі соціальні, політичні, культурні конфлікти, їх причини та надає змогу правильно використовувати інструменти громадянського виховання, створення національної єдності тощо. В даній науковій праці, поряд із класичними категоріями та механізмами, висвітлені та обґрунтовані сучасні їх прояви та інструменти, зокрема нові способи пропагандистського, ідеологічного впливу, використання механізму переконування та навіювання, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави в епоху цифровізації, глобального впливу соціальних мереж та інших розважальних мереж. Збір первинних даних для дослідження згідно завдання даної наукової роботи проводився в період березня-квітня 2021 року, що свідчить про високий рівень актуальності отриманих емпіричних даних, адже на судження та оцінки опитуваних вже мав вплив ряд геополітичних явищ, та практична діяльність окремих суб'єктів геополітичного середовища. Ключовими такими моментами є: перемога Джо Байдена на виборах США та перші політичні рішення у кріслі президента, адаптація зовнішньої та внутрішньої політики держав в рамках боротьби із пандемією Covid-19, політична криза у Білорусі, соціальні заворушення у Польщі, новий виток розвитку конфліктного протистояння у Нагірному Карабаху, соціальні заворушення на території США через вбивство Джорджа Флойда та протести активістського руху Black Lives Matter, фактичне здійснення Брекзиту тощо.

Проблематика, що має місце в даній роботі, прямо або опосередковано вивчалася такими вітчизняними науковцями, як О. Дроздов, О. Данцева, М. Дністрянський, В. Єфімова, І. Жадан, Н. Жукова, Л. Нагорна, В. Прокопенко, О.

Скнар та інші. Представниками зарубіжного кола науковців, які вивчали дану проблематику є Г О'Тоал, Г. Діджкінк, Д. Ньюман, А. Генріксон, Т. Джордан, Д. Петкова, А. Сміт, Й. Туан, Л. Ніяковський, В. Луковський, Д. Ловенталь, Р. Челлен, Г. Герб та П. Каплан, Б. Андерсон.

Об'єктом дослідження визначено геополітичну свідомість.

Предметом дослідження виступили психосемантичні особливості геополітичної свідомості студентської молоді.

Мета дослідження полягає у визначенні психосемантичних особливостей геополітичних уявлень та образів студентської молоді.

Завдання:

1. Провести теоретико-методологічний аналіз основних підходів до вивчення поняття геополітична свідомість, чинників та механізмів її формування.

2. Здійснити методологічне обґрунтування емпіричного дослідження та розробити дослідницький інструментарій для вивчення психосемантичних особливостей геополітичної свідомості.

3. Визначити психосемантичні особливості геополітичної свідомості студентської молоді на основі проведеного емпіричного дослідження.

4. Розробити рекомендації щодо формування позитивного геополітичного образу України в уявленнях студентської молоді.

Для досягнення поставлених цілей та завдань будуть використані наступні **методи дослідження:**

- *теоретичні* (аналіз, узагальнення, систематизація, класифікація тощо);
- *емпіричні* (асоціативний експеримент, авторський варіант біполярного семантичного диференціалу, проєктивна методика «Географія візуальних образів»);
- *математико-статистичні* (аналіз за допомогою комп'ютерної програми для статистичної обробки даних SPSS Statistics).

Емпірична база дослідження. У дослідженні приймали участь студенти факультету психології та Інституту післядипломної освіти Київського

національного університету імені Тараса Шевченка віком від 18 до 30 років. Загальний обсяг вибірки – 225 осіб (на першому етапі – 34 особи, на другому етапі – 166 осіб, на третьому етапі – 25 осіб).

Наукова новизна дослідження полягає у визначенні категоріальної структури системи геополітичних уявлень студентської молоді.

Теоретичне значення роботи полягає у систематизації та узагальненні теоретичних відомостей про геополітичну свідомість, чинники та механізми її формування.

Практичне значення: результати дослідження можуть бути використані у практичній діяльності політичних психологів в процесі консультування працівників медіа індустрії щодо формування позитивного геополітичного образу України в уявленнях студентської молоді. Також результати дослідження можуть використовуватись як ілюстративний матеріал в процесі вивчення дисциплін «Політична психологія», «Психологія консультування в політичній сфері», «Психосемантичний аналіз політичної свідомості» студентами закладів вищої освіти.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні вікових та регіональних відмінностей в геополітичних уявленнях громадян України, визначенні крос-культурних відмінностей в геополітичній свідомості громадян різних країн.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (106 найменувань), додатків. Повний обсяг дипломної роботи (без додатків) становить 111 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВИМІРУ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

1.1. Аналіз теоретичних підходів до розуміння геополітики, геополітичної та територіальної свідомості

Геополітика як наукове визначення тлумачиться науковцями по-різному в залежності від обраного напрямку дослідження (наукової сфери). Вперше поняття геополітика було використано у 1899 році Рудольфом Челленом, однак праці зі збіжною тематикою з'являлись і в часи античності. Сам Р. Челлен характеризував геополітику наступним чином: це «теорія про державу як географічний організм та як феномен у просторі» [93]. Класична геополітика ототожнюється із концепцією міжнародної політики, що характеризується євроцентризмом та домінуванням балансу сил між суб'єктами геополітики, при чому геополітика ХХ століття повністю зосереджувалася на географії та принципу територіальності країн та кордонів. Початок генезису геополітики проходив під знаменами націоналізму та імперіалізму європейських держав. Зокрема, Фрідріх Ратцель описав свою просторову теорію в часи занепокоєння громадян Німеччини своїм мізерним становищем на європейській політичній арені. Гелфорд Маккіндер описав свою теорію «стрижневого району» (а саме, той, хто контролює Східну Європу, Росію та центральну Азію – той володіє світом) на хвилі англійської народної жаги до подальшого розширення колоніальних територій Корони [87].

У 1930-1940 рр. поняття геополітика стало асоціацією до інтелектуальної організаційної роботи Третього Рейху, зокрема завдяки роботі німецького географа Карла Гаусгофера та введенням в наукове життя «панідей» (панамериканська, панєвропейська і т. д). Американські видання навіть синонімізували геополітику із «нацистським експансіонізмом» [95]. На післявоєнній хвилі розвитку науки, геополітика все далі віддалялась від географії в напрямку аналізу стратегій внутрішньої та зовнішньої політики

ключових держав (а в часи холодної війни, очевидно, акцент був на США та СРСР).

Сучасна геополітика це багатовимірна наукова дисципліна, що аналізує взаємозв'язок між окремими індивідуумами, їх політичною поведінкою та простором, безумовно, розширила сферу застосування. Відродження геополітичних досліджень в останні десятиліття, надихає шукати нові виклики та нові напрямки досліджень, які могли б сприяти подальшому розвитку дисципліни та вийти за рамки традиційних дослідницьких областей, визначених Фрідріхом Ратцелем, Рудольфом Келленом, Альфредом Маханом або Халфордом Макіндером [100]. Одним із ключових поштовхів для розвитку геополітичного аналізу стали зміни наприкінці ХХ століття, пов'язані з розпадом Радянського Союзу, європейською інтеграцією та ідеєю «нового світового порядку», оголошеною президентом Джорджем Бушем. У той же час, революція інформаційних технологій у високорозвинених суспільствах мала сильний вплив на соціально-економічні та політичні перетворення, які змінили «просторову» організацію їх суспільств та призвели до змін у розподілі та організації влади на всіх рівнях суспільства (місцевому, регіональному, глобальному). Домінування національних держав, характерне для сучасних суспільств, було частково заміщене новими глобальними мережами та інституціями, а також відродженням «племінного» менталітету.

Існуючий політичний порядок суттєво змінився, і соціальні науки намагаються описати та пояснити нову соціальну та політичну реальність. У спробі проаналізувати сучасний стан світу звертають увагу на роль космосу і географію, оскільки знання про взаємозв'язки та залежності, що виникають між людиною та її фізичним оточенням, має велике значення як одна ключових вимірів політичного аналізу.

Внесок додаткових елементів, що походять з критичної теорії, постструктуралізму та постмодернізму, до геополітичного аналізу став важливим поштовхом для розвитку геополітики та значно розширив її дослідницький спектр. Саме цей свіжий поштовх додав до поняття геополітики

ознаки психологічного наукового спрямування. Зокрема, варто відзначити трикомпонентний підхід до сприйняття геополітики Г. О'Тоала, який виокремив академічний (науковий), практичний (активний стан, що являє собою реальні дії суб'єктів геополітичного простору) та популярний (тобто, сприйняття геополітики широкими верствами населення) виміри геополітики. [101] Введення в геополітичний дискурс інтерпретаційного методу має особливе значення для повноцінного пояснення сучасних політичних явищ. Інтерпретаційний підхід до досліджень орієнтований на значення (сенси), які визначають форму політичних дій та інституцій, способи їх формування. Інтерпретаційний підхід базується на загальноприйнятому припущенні, що ми не можемо правильно зрозуміти міжособистісні стосунки, якщо ми не розуміємо їх значення (сенси, що в них криються). Прихильники цього підходу роблять акцент на переконаннях, ідеях, уявленнях, значеннях і дискурсах. Інтерпретаційний підхід дав поштовх до розширення геополітичного дослідницького поля, зокрема дозволив розглядати це поле під призмою психології. Прихильники такого аналізу почали зосереджувати свої дослідження на сприйнятті окремими людьми простору навколо себе. Дії людини засновані на індивідуальній оцінці просторового та соціального виміру і значною мірою залежать від індивідуального сприйняття зовнішнього світу та розумінні індивіда свого місця у світі. Кожен суб'єкт створює власну «карту світу» або ментальну карту, яка являє собою бачення щодо свого місця та ролі у світі. Питання створення такої «карти світу», а також її вплив на політичну поведінку стали одним із популярних дослідницьких напрямків сучасної географії, включаючи політичну географію та геополітику.

Відповідно до постмодерних концепцій у географії, згідно праці французького філософа та історика Фуко та англійського географа Гарві, різні люди та різні соціальні групи змінюють свої значення (глибокі сенси) та сприйняття простору залежно від соціальної «практики». Політичний дискурс відіграє важливу роль у формуванні політичної карти та «територіальності» людини. Кожна соціальна чи регіональна група формує деякі уявлення про

навколишній світ та про своє місце в ньому. Ці уявлення називають геополітичними, і вважається, що вони є своєрідною ментальною картою світу даної соціальної групи, а отже, є частиною культурної та політичної самоідентифікації у визначення держави, нації та світу. Отже, ці уявлення позиціонують національну державу, суспільну групу, окремого індивіда у глобальному просторі та допомагають зрозуміти їхню національну ідентичність, адекватного сприйняття реальності згідно принципу «Тут» – «Там», «Ми» – « Вони».

Геополітичне бачення є складовою пізнання навколишнього світу, що створює своєрідну «карту світу» і тим самим несе сильний вплив на вчинки індивідів. Соціально свідомі геополітичні бачення складають геополітичну культуру кожної окремої спільноти. Геополітична культура являє собою культуру знань, бачення «зовнішнього світу» та ролі держави як суб'єкта міжнародних відносин. Геополітичні бачення - це уявлення, що існують у свідомості групи (національної чи етнокультурної) про країну, в якій вони живуть, і про те, що вони представляють стосовно (або на противагу) світу, своїх союзників і ворогів, кордонів, а також ставлення до зовнішніх сил. Геополітичні бачення світу є своєрідною нормативною, ментальною, політичною картою світу чи регіону, що впливають на політичну поведінку (в рамках індивідуального) та виявлення зовнішньої політики (в рамках суспільного, державного).

Г. Діджкінк у своїй книзі «Національна ідентичність та геополітичні бачення», аналізуючи питання геополітичних бачень, національної ідентичності, геополітичної культури та традицій, визначив геополітичні бачення як сукупність ідей, що стосуються взаємозв'язку між своїм простором (місцем) та рештою світу, включаючи відчуття безпеки або ризику, переваг або недоліків та їх порівнянність з національною (колективною) метою або зовнішньополітичною стратегією національної держави [88]. Визначення Діджкінка є широким, оскільки автор зазначав, що в понятті геополітичних ідей або геополітичному баченні містяться всі поняття, пов'язані зі співвідношенням

«своїх» та «чужих» - просторів та місць, що викликають відчуття безпеки або небезпеки, або ж слабке уявлення про «національну місію», на виконання якої побудована зовнішня політика. Нарешті, цей термін визначає різницю у диспозиції «Ми – Вони» та емоційним ставленням до певної території. Геополітичні бачення складають сукупність концепцій того, як ми бачимо себе і уявляємо своє становище у світі. Ці знання організують просторовий вимір, в якому ми живемо, надають нам концепції(сенси) для опису навколишнього середовища, а також надають нам ментальну «карту світу». Тому вони є частиною символічного порядку в даному окремому суспільстві.

Геополітичні бачення формуються під впливом різних факторів, таких як історична традиція, освіта, література, мистецтво, реклама, кіно, засоби масової інформації, які передають і поширюють стереотипи та уявлення про національну історію та простір, населений даною громадою. Ці бачення поширюються через геополітичний дискурс, який на сучасному етапі розвитку ініціюється та підтримується переважно за допомогою засобів масової інформації, які часто діють в інтересах соціальних та політичних еліт. Значною мірою знання генеруються конкретною спільнотою, яка живе в конкретних умовах певного історичного моменту, і представляє проблеми, бажання та інтереси, що спонукали таке знання. Аналіз геополітичних бачень дає розуміння про ставлення щодо світу. Це дає дослідникам можливість виявити глибинні причини політичних дій. Кожна соціальна група створює найрізноманітніші ідеї та бачення власного місця у світі. Чим більшим і складнішим є суспільство (соціальна група), тим більше можливих різних бачень можна використовувати, зміцнювати або послаблювати, залежно від ситуації та світового контексту. Питання геополітичного бачення групи є важливим елементом сучасного політичного аналізу. Приклади такого аналізу можна знайти у публікаціях Ньюмана, який описував геополітичне бачення ізраїльського суспільства, або Замятіна - присвячених російським геополітичним уявленням [50, 98]. Слід підкреслити, що історичний момент (історичний факт) відіграє важливу роль у створенні геополітичного бачення, і

неможливо зрозуміти геополітичні бачення спільноти без їх вкраплення в певний момент історії. Усі людські дії спровоковані контекстним виміром інтерпретації їх реальності, відбуваються у певному місці та у певний час, і їх не слід аналізувати окремо від ситуації, в якій вони виникли. Культурні моделі, системи цінностей, моделі поведінки формуються історією, традиціями, досвідом, набутим у взаємодії з іншими суб'єктами геополітичного простору. Вони також підлягають конкретним інтерпретаціям, залежно від зовнішнього контексту. Геополітичні концепції являють собою сутність (квінтесенцією) інтересів громади (суспільної групи). Значною мірою це знання, соціально генеровані певною спільнотою в певний момент її історії, які одночасно демонструють стурбованість, інтереси та бажання, що спонукали до появи такого концепту.

Геополітична свідомість, як вважає О. Дроздов, є «феноменом, яких можна розглядати як своєрідний «інтегратор» різних форм світосприймання людини, видів масової свідомості... можна припустити, що будь-яка інша форма масової свідомості, при акцентуванні уваги на просторових аспектах певного суспільно значущого явища, може набувати рис «геополітичності» [34]. Зокрема, на думку автора, можна виділити наступні форми свідомості: 1) географічна свідомість (особливості сприймання та осмислення географічного простору на різних рівнях), 2) екологічна свідомість (сприймання та осмислення особливостей природного та штучного середовища на певному просторі), 3) правова свідомість (правові оцінки геополітичних процесів, правова аргументація належності певних територій), 4) релігійна свідомість (сакралізація ряду територій або релігійна оцінка ряду геополітичних процесів), 5) естетична свідомість (естетичне сприймання та оцінка продуктів матеріальної та духовної культури різних країн), 6) економічна свідомість (сприймання, оцінка та осмислення економічних явищ та можливостей власної й інших країн (регіонів)), 7) національна свідомість (уявлення про власний та інші народи, їхні взаємовідносини), 8) історична свідомість (уявлення про історію власної та інших країн, їхні взаємини), 9) моральна свідомість

(моральні оцінки геополітичних процесів) та 10) політична свідомість (усвідомлення політичних процесів та явищ (внутрішньої та зовнішньої політики держав, їхніх взаємин, політичної культури тощо) [33,34].

Для розуміння сутності геополітичної свідомості невід'ємними є поняття геопростору та територіальної (географічної) свідомості, так як по-перше національна та етнічна ідентичність не є територіальною ідентичністю, тому важливо розділити та обґрунтувати дані поняття окремо, по-друге, існування кожної національної-етнічної спільноти пов'язане з територіальним виміром, включаючи територіальну свідомість, іншими словами ідеалізоване сприйняття «власної» території з її просторовими та культурними характеристиками, по-третє, територіальна диференціація людської спільноти, включаючи етнічну, завжди була одним із основних факторів у процесі етногенезу, а також для укріплення соціальних груп зі спільною етнічною та національною свідомістю та ідентичністю. Нарешті, статус етнографічної групи в межах більшої етнічної та національної спільноти в багатьох випадках може бути змінений на власну етнічну та національну ідентичність в результаті процесів етнічної еволюції, стимульованих територіальним партикуляризмом (в даному випадку ми говоримо про такі приклади, як спроба Каталонії відділитись від Іспанії, створення «гарячих точок» конфліктів, які свідомо підбурюються закликами до самоідентичності, як на Сході України, в Криму, на Придністров'ї, в Абхазії та Пн. Осетії).

Протягом всієї історії значення території для суспільства та окремих індивідів було темою вивчення для філософів, істориків, географів, етнологів, соціологів та політологів. Інтерес до географічного простору пов'язаний із зростаючою увагою до культурно-символічного значення території, а також з її контекстуальною інтерпретацією окремими людьми та групами. Сакралізація та міфологізація території в культурі та в пам'яті громади також є актуальною у дослідженні сприйняття людиною просторів та місць. Як зазначає А. Сміт: «Місце (територія) може бути джерелом сильної емоційної прив'язаності та особистої чи групової ідентичності, яка в свою чергу може виражатися як

відчуття свого місця. Втрата власного місця (території) може викликати жахливі переживання, що включає глибокі почуття горя» [105]. Дані питання є предметом вивчення для образної географії, а також для метагеографії. Метагеографія відіграє провідну роль у національних уявленнях політичної карти світу. Згідно з працею А. О'Лафліна та Талбота, метагеографія формується здебільшого в контексті, в якому люди формують політичні цінності та ідеї, більшість, якщо не всі, під сильним впливом зображень у ЗМІ, а також особистого досвіду подорожей [101].

У той же час сучасна географія не суперечить уявленню про територію як про фізичний простір та як ресурс економічного розвитку країн, а також про вплив географічного положення на геополітику та міжнародні відносини. Загальна наукова та філософська проблема зв'язків між географічним простором, культурними особливостями та спорідненістю етнічних та національних спільнот є предметом багатьох теорій або контекстуальних інтерпретацій.

Хоча визнання географічного середовища вирішальним фактором формування націй різниться залежно від наукових дисциплін, загальноновизнано, що існування кожної групи людей, включаючи історично сформовані етнічні спільноти (сім'я, плем'я, народ, нація), невід'ємно пов'язане з певною територією, що характеризується природними та антропологічними характеристиками. Територія розглядається як основа для забезпечення існування, а також є ареною всіх життєвих циклів даної етнічної групи. Як і у всіх інших типах людських груп, територія є важливим джерелом колективної ідентифікації та є об'єктом емоційних проєкцій та почуттів. У зв'язку з цим територія має різні виміри, такі як політичний, ідеологічний, економічний, культурно-освітній, естетичний, патріотичний тощо. Отже, ідеалізований образ Батьківщини завжди має певну географічну конкретність. Більше того, в чисто економічному аспекті можна сказати, що «земля забезпечує хліб», а також виживання громади. У цьому напрямку думок не можна не погодитися із зауваженням Герба та Каплана, що «збереження території, яка окупована і

контролюється іншими державами, є основною метою національної місії, можливо навіть більшою, ніж збереження самого народу» [89]. Цей принцип чітко простежується у сучасній політиці України в напрямку взаємодії з окупованими територіями (зокрема, Крим) та у відносинах з іншими державами, адже у серці кожного патріота закріплена чітка місія «боротися і не віддати жодного клаптику землі».

Матеріальні характеристики Батьківщини - її морфологія, ґрунти, води, флора і фауна, мінеральне багатство - все це впливає на побутову культуру (житло, одяг, господарство) та спосіб життя загалом, а також на характер самого населення. Вітчизна представляє землю предків, які її орали, обробляли та захищали від ворогів. Про минуле землі свідчать залишки, археологічні знахідки, могильники та пам'ятники. Часто природні межі Батьківщини (річки, гори, моря) відокремлюють її від інших держав та народів. Пейзажі перетворюються на елемент свідомості, почуттів та пам'яті. Їх значення з патріотичної точки зору підкреслює Ловенталь: «Країни зазвичай зображують себе в ландшафтному вимірі; вони освячують риси, які їм здаються унікальними. Кожен державний гімн оспівує особливі мальовничі пишні унікальні щедрості природи» [96]. Вивчаючи проблематику семіотичної сфери нації, Тимофєєв підкреслює значення природи для національної ідентичності, наголошує на спробах її «націоналізації» шляхом використання образів навколишнього середовища в процесі створення націоналістичних артефактів, шляхом надання для природних об'єктів статусу об'єктів загальнодержавного значення та включення їх у національну картину світу [69]. Ніяковський вказує, що «територія» - це категорія, яка тісно пов'язана з етнічною та національною ідентифікацією, оскільки в основі цієї ідентифікації лежить зв'язок з певним типом району (починаючи з локального типу і переходячи до абстрактного типу - національного) [99]. Як підкреслює автор, соціологія територіальних груп розглядає територію як конструктивний елемент спільноти та інституційних відносин. З точки зору реляційної концепції простору, в соціології територія розглядається як «соціальний простір» - або навіть

«простір цінностей», а не «сам простір як цінність».

Іншим важливим компонентом інтерпретації території як ментальної конструкції є кордони - не лише фактичні, зафіксовані на політичній карті та демарковані на місцевості, але й уявні – що є предметом ментальних карт. Ментальні карти представляють просторовий образ географічного простору, який існує у свідомості людини, а також розташування різних елементів у ньому та суб'єктивне відображення просторових зв'язків між цими елементами. Ментальні карти є більш-менш точними і мають різний ступінь схематичності та складності. На підтвердження цього, Т. Джордан у своїй праці «Структури геополітичних міркувань» сполучив функціонування геополітичного мислення (а відтак, побудову ментальних карт) з когнітивними стилями індивіда, а саме «інтегративною складністю» [92]. Для спрощеного розуміння, варто розглянути описову таблицю 1.1.

Таблиця 1.1

Рівні та індикатори інтегративної складності за Т. Джордан.

1. Низька інтегративна складність	Інформація інтерпретується та оцінюється відповідно до простих фіксованих правил. Альтернативні тлумачення не розглядаються. Низький рівень когнітивної диференціації означає дуже обмежену здатність підтримувати двозначність або терпіти суперечливі інтерпретації. Інформація, яка не вписується в існуючі схеми оцінки, ігнорується або відхиляється. Інформація оцінюється за категоріями «Так» - «Ні» / «Чорне» - «Біле».
2. Помірно низька інтегративна складність	На цьому рівні людина може визнати існування різних точок зору, відкриваючи можливість різного трактування одних і тих самих відомостей. Ця здатність зменшує визначений характер когнітивних процесів та оцінки, а також надає більшу гнучкість у тлумаченні певних уявлень. Однак різні перспективи залишаються

	<p>розділеними, вони не можуть бути пов'язані та інтегровані одна з одною. Особистість втілена в той чи інший набір інтерпретацій у тому чи іншому вигляді. На відміну від низької інтегративної складності, цей рівень передбачає можливість вибору: я повинен вибрати той чи інший спосіб інтерпретації своєї інформації? Ця можливість вибору підриває оцінки відповідно до простої дихотомії «Добро»-«Зло», оскільки оцінка залежить від обраної перспективи («призми»).</p>
<p>3. Помірно висока інтегративна складність</p>	<p>Третій рівень когнітивної складності характеризується розвитком здатності порівнювати різні точки зору між собою. Це означає, що навіть незважаючи на те, що обрана одна конкретна інтерпретаційна перспектива, можна враховувати і наслідки інших перспектив. Можливість одночасно розглядати різні точки зору значно збільшує гнучкість інтерпретацій та оцінок. Отже, людина на цьому рівні може бути відкритою до ще одного перегляду когнітивних рішень відповідно до інших точок зору. Якщо другий рівень дозволяв існування альтернативних інтерпретацій, то третій рівень допускає різні комбінації декількох перспектив одночасно. Конфліктних аспектів різних тлумачень не уникнути, але вони використовуються для подальшого осмислення.</p>
<p>4. Висока інтегративна складність</p>	<p>На четвертому рівні мислення базується на гіпотетичній рефлексії. На третьому рівні можуть застосовуватися різні інтерпретації одного і того ж набору інформації. На четвертому рівні принципи різних когнітивних перспектив генеруються під час роздумів, і ці точки зору використовуються як орієнтири при пошуку</p>

	<p>нової інформації. Різні точки зору можуть бути використані не лише спільно між собою, але вони також можуть бути інтегровані в цілісні рамки, де вказані їх функціональні стосунки між собою.</p>
--	--

Джерело: [92]

На прикладному рівні, Т. Джордан висловив гіпотезу, на які когнітивні процеси спроможний індивід в залежності від типу інтегративної складності.

При першому типі інтегративної складності, індивід здатний: побудувати стереотипні зображення інгруп («свої») та аутгруп («чужі»), присвоїти колективні властивості окремому члену групи, спростити аргументацію щодо геополітичних проблем, спираючись лише на одну точку зору, відкинути можливість врахувати аналоги в геополітичних конфліктах, визначити рішення геополітичної проблеми спираючись лише на виняткову точку зору власного колективу, беззаперечно сприймати цінності, думки та стратегії органів влади колективу, розглядати геополітичні проблеми з точки зору «або все, або нічого!».

При другому типі інтегративної складності, індивід: визнає що аутгрупа має право на існування та може мати власну точку зору, має розсудливість не лише в рамках максималізму, можливий пошук компромісів, неможливо творчо підійти до вирішення геополітичної проблеми, не бажає шукати нетрадиційні вирішення геополітичних проблем, може думати стратегічно задля отримання переваг у торгах.

Третій тип інтегративної складності дає змогу індивіду: вміти враховувати аналоги в геополітичних проблемах та розглядати можливі реакції іншої сторони, бути готовим приймати нетрадиційні рішення у світлі нової інформації, проявляти зацікавленість до точки зору іншої сторони конфлікту для знаходження розумних рішень.

Четвертий тип інтегративної складності передбачає дослідження всіх точок

зору на проблему перед її вирішенням, наявність диференційованих та гнучких образів груп конфлікту, розгляд проблеми у її багатовимірності та багатокомпонентності, високий рівень толерантності до різноманіття думок, пошук творчих рішень до вирішення геополітичних проблем. Згідно з думкою Т. Джордана, здатність до абстрактного мислення, знаходження причинно-наслідкових зв'язків, поряд із особливостями ідентичності індивіда та системою його переконань та сила цих здатностей мають прямий вплив на складність побудови індивідом власної ментальної карти (продукту геополітичного мислення).

Розгляд геопросторового аспекту ідентичності та свідомості варто розпочати із психологічної концепції. Сама ідентичність сприймається як термін, який використовується для вираження здатності або почуття самоідентифікації особистості та спільноти, як усвідомлення різниці. Ідентичність - це прагнення до ясності, ідентичності та точності щодо нас, що допомагає нам знайти сенс, мету та напрямок життя. На відміну від загального визначення в психології та соціології, де зосереджується увага виключно на суб'єктивному аспекті людської ідентичності, в нашому випадку ідентичність розглядається як сукупність постійних та змінних об'єктивних та суб'єктивних ознак, що характеризують своєрідність та унікальність певної спільноти. Основним питанням тут є почуття приналежності до певної спільноти на основі соціальних відносин та спільних цінностей. А. Рунге та Дж. Рунге вважають, що «свідомість - це філософсько-психологічний термін, який означає спосіб сприйняття людьми навколишньої дійсності» [103]. Свідомість індивіда чи групи не завжди поєднується із його ідентичністю. Можна усвідомлювати певні факти, явища, процеси, і все ж висловлювати інші переконання, позиції та емоцій щодо них.

Рікель, зокрема, розглядає територіальну свідомість як «частину суспільної свідомості, яка стосується відчуття диференціації власної території, вище - власної соціальної групи» [104]. Іншим відповідним визначенням територіальної або просторової ідентичності є визначення, яке дав Луковський.

Він формулює цю категорію як «інтелектуальне уявлення та емоційно-афективне оцінювання певної частини середовища, до якої людина примикає і розглядає її як частину себе» [97].

Густафсон визначає кілька принципів в територіальному вимірі, які використовуються людьми для формування своєї ідентичності. Серед них є: принцип диференціації себе від інших на основі місця, в якому індивід живе; свідомість нашої власної життєвої безперервності - що ми пережили в одному місці протягом тривалого часу, або той факт, що ми походили з подібного місця, сприяє визначенню нас самих; принцип самооцінки - коли ми відчуваємо гордість за місце, в якому живемо [100].

Територіальна свідомість - це складна і багатозначна категорія, яка перебуває у внутрішньо діалектичній взаємодії з територіальною ідентичністю. Відносини між цими двома термінами можна інтерпретувати щонайменше з двох точок зору. Згідно з першою, обидва терміни ідентичні, оскільки без свідомості не може бути самоідентифікації особистості чи групи в цілому; відповідно до другої точки зору, територіальна ідентичність - це ширший термін, який умовно включає свідомість та уяву географічної реальності. Це відбувається тому, що свідомість належності до певної території могла бути лише однією із складових етнічної та національної ідентичності. Більше того, свідомість може варіюватися в широких межах. Однак, з іншого боку, ототожнення групи з територією неможливе без стержня, без чіткого «власного місця» у світі, без певного розуміння його розміру та змісту, морфології та символів національного ландшафту.

Генезис та еволюція етнічних груп по всьому світу, показують безліч прикладів, які ілюструють, що територіальність та «почуття території» («відчуття простору») є одними з найбільш стійких стовпів національної ідентичності.

Як зазначалося вище, ідентичність розглядається як явище, що має суб'єктивні, а також об'єктивні ознаки. Об'єктивні містять такі елементи, як етнізм, мова, релігія, звичаї, символи, матеріальна та духовна культура,

соціальна організація (від етнокультурних товариств до етнонаціональних держав). Суб'єктивна сфера етнічної та національної ідентичності включає самоідентифікацію, історичну пам'ять, ментальність, міфи та легенди, образи, стереотипи тощо. Серед цих елементів ми включаємо свідомість та ідентичність як у культурній, так і в геопросторовій перспективі. Очевидно, що це складне теоретичне завдання, і в той же час - неможливо розділити суто «об'єктивне» від суто «суб'єктивного» чи споконвічне від політично побудованих сторін національної ідентичності.

Територіальна свідомість та ідентичність є не лише об'єктами неупередженої академічної рефлексії, вони також є об'єктами цілеспрямованих політичних маніпуляцій, які мають ціль побудувати ідентичність місць, регіонів та країн у бажаних формах та напрямках. Нагорна підкреслює, що ідентифікаційний вимір територіальності є сильно політизованим. Наводячи приклад України, Нагорна зазначає, що ідеологізація регіональної ідентичності є результатом українського, російського та кримськотатарського націоналізму [69]. Автор додає, що оскільки територіальна ідентичність не була предметом якогось особливого наукового інтересу, «правила гри» в цій галузі насправді були нав'язані публіцистикою думок, що призвело до сильної міфологізації та стереотипізації мислення. Автор представляє взаємопов'язану сукупність історично виниклих, затверджених колективних вірувань та уявлень про територіальну диференціацію певної групи в географічному просторі, а також уявлення про реальне та символічне значення цього простору та його складових в історії, а також у сучасному культурному та соціально-політичному житті групи [69]. Вищезазначене означає, що територіальна свідомість кожного етнічного утворення має складний характер, але тим не менше – цей характер виявляється та вимірюється. Застосовуючи більш складний науковий підхід, який синтезує знання з цього питання та етнології, географії, соціології та інших наукових дисциплін, які займаються відносинами людини і простору, автор вважає, що формування ідентичності базується на поєднанні трьох компонентів. Це геопростір (територіальність), соціальний та часовий вимір.

Кожна людська ідентичність є соціальною і розвивається під впливом численних факторів, що мають соціальну природу. На кожному етапі своєї еволюції людська ідентичність характеризується конкретними геопросторовими та часовими координатами. Якщо динамізм має відношення до ряду соціальних та культурних ідентичностей, територія як фізичний простір з його природними, політичними чи адміністративними кордонами забезпечує відносну стабільність у часі, та все ж коливається у рамках етнокультурної ідентифікації. В цьому проявляється ригідність когнітивної організації переконань окремого індивіда, що являється особистісним чинником формування геополітичної свідомості.

Насправді дуже важко, а то й неможливо відокремити один із трьох аспектів від інших у якусь стерильну структуру, оскільки ці сфери представляють внутрішню онтологічну єдність. Їх умовне розмежування потрібно лише для досягнення кращої теоретичної концептуалізації.

Територіальна свідомість може стосуватися різних елементів географічного середовища (геоморфології та гідрологічних об'єктів, поселень, доріг, прикордонних зон, місцевостей курортів, кладовищ, культурно-історичних пам'яток тощо) або їх просторових композицій. Відповідно до праці Туана, індивіди та групи спілкуються в межах географічного простору, який сприймається не як геометрична структура, а як простір суб'єктивного сприйняття, оцінок, уподобань та символів - все це віддзеркалюється на території (ландшафті, площині) [106].

Серед актуальних питань етнокультурної ідентифікації з географічним простором є питання масштабу та ієрархії ідентичностей у конкретному просторово-часовому вимірі, масштаб та ієрархія яких пов'язані з реальними та уявними межами між національними групами. Каплан стверджує, що національна ідентичність знаходиться в ієрархії географічно заснованих ідентичностей, які співіснують, а іноді і конкурують з нею [89]. Можна визначити наступні геопросторові виміри: глобальний, континентальний, національний, регіональний, місцевий та простір дому (будинок). Між

національним та континентальним рівнями формується ще один рівень - субконтинентальний (наднаціональний), де будується політична чи культурна (цивілізаційна) ідентичність певних міжнародних регіонів. У деяких випадках такі регіони охоплюють території на двох-трьох континентах. Ідентифікація на національному рівні виділяється (принаймні, що стосується Європи) найяскравішими рисами, включаючи найсильнішу культурну та психологічну однорідність та силу політико-інституційних відносин. Як зазначає Каплан, територіальна ідентичність держави набагато виразніша, пояснюється це тим фактом, що існує чітка юрисдикція держави, підтримка внутрішнього порядку, розмежування та активний контроль кордону [89]. Саме тому в основі уявлень про світ лежать конкретні географічні території та держави.

О. Дроздов у своїй роботі охарактеризував особливості образу держави наступним чином: «він є доволі спрощеним конструктом у порівнянні з реальною державою; він, у першу чергу, підкреслює унікальність та специфічність країни; являє собою «згорнуте», закодоване повідомлення, яке можна звести до обмеженого набору символів і розкрити через певні ідеологеми (схеми) політичного мислення; він є конкретним та динамічним явищем, що адаптується до розвитку соціально-політичної ситуації, корегується основними викликами та загрозами сучасності; він, з одного боку, «ідеалізує» державу, наділяючи її додатковими політичними та соціальними рисами у відповідності з очікуваннями аудиторії; з другого боку, він «демонізує» державу, іноді приписуючи їй неіснуючі негативні характеристики; будучи прив'язаним до держави, її образ розвивається за власними законами у відповідності з особливостями політичної свідомості громадян та політичної культури суспільства; він багато в чому є продуктом «колективної творчості мас»» [34].

Ще однією невід'ємною характеристикою територіальної свідомості є часовий аспект, пов'язаний із динамічністю та переосмисленням застарілих уявлень, вірувань та уявлень про навколишній світ. Це означає, що однією з особливостей територіальної свідомості є її стійкість та незмінність. Як

зазначає Петкова, хоча всі політичні, релігійні та ідеологічні процеси сприяють зміні культурного контексту, колективна пам'ять є одним із механізмів збереження цього культурного контексту і постійно протидіє різким змінам [102].

Таким чином, прихильники будь-якого націоналізму вірять у безперервність культурної та політичної сфери нації з незапам'ятних часів, обґрунтовуючи поточну політику історичними аргументами, які повинні служити майбутньому. Крістоф диференціює конкретну категорію у свідомості нації: бачення Вітчизни, орієнтоване на майбутнє: «Це не ідеалізоване минуле, а ідеалізоване майбутнє, не те, що будували наші ідеалізовані предки, а те, що ми ідеалісти, гідні сини наших батьків, збираємося будувати. Бачення Вітчизни передбачає, що Золотий Вік все ще попереду» [94].

Територіальна свідомість кожної етнічної та національної спільноти являє собою багатогранний комплекс раціональних знань разом з ірраціональними уявленнями, які залишаються у сфері ідеалістичного, поза рамками безпосереднього емпіричного досвіду. Інформація про статус, параметри та динаміку просторових образів та прагнень різних соціальних груп доступна в різних документах, картах, атласах, підручниках, хроніках історії, географічних та етнографічних описах, а також у ЗМІ, у правових актах, у деклараціях патріотичних організацій, політичних партій тощо. Крім того, багатим джерелом таких знань є національна література, яка часто розповідає нам про події, що відбувалися на тлі місць, які дана нація вважає святими. Безсумнівно, багато авторів висловлюються проти такого підходу, який поширює спільний дискурс ідей політичних лідерів, і наукових досліджень, які претендують на «об'єктивність» у висновках, і картографічних зображень зі шкільних атласів та національної літератури різних авторів. Пошук універсальних знань вимагає, щоб дослідники, які не сковані в інституційні рамки своєї вузької наукової галузі, шукали зв'язки між геополітичними, науковими, освітніми, ідеологічними, а також іншими факторами, які формують образні моделі та бачення простору. Для повномірного вивчення територіальної свідомості варто

розглянути найважливіші її компоненти.

Етнолінгвістична система географічних назв пов'язана з існуючими серед кожної етнічної групи власними назвами різних географічних об'єктів. Ця система є результатом специфічної етнолінгвістичної та соціолінгвістичної картини світу, сформованої в культурі та вбудованої в колективну самосвідомість.

Кожна культура включає ряд специфічних назв (топонімів), які певна людська спільнота (етнічна, релігійна, державно-політична, регіональна тощо) надала певному фрагменту географічного простору. Такий фрагмент може бути фізико-географічним (річка, море, континент, острів, півострів, річкова долина, гора, ліс або поле та ін.), а також антропогенним або природно-антропогенним (наприклад, як дороги, водосховища, канали, поселення, житлові райони, могильники, історичні місця боїв, об'єкти сакральної архітектури тощо). Варто згадати про існування двох типів зв'язку між назвою певного фрагменту географічного простору, з одного боку, та етнічними спільнотами, з іншого. Ряд територіальних політичних одиниць, включаючи сучасні або існуючі в минулому етнонаціональні держави, отримують свій топонім від назви певної етнічної групи, наприклад, Болгарія, Сербія, Хорватія, Угорщина, Росія тощо. по-друге, кілька сучасних східноєвропейських держав отримали свої імена від уже названих географічних районів та існуючих регіонів - у випадку з чорногорцями, македонцями та боснійськими мусульманами.

Географічна уява як частина кожної культурної традиції відображається також у топонімах, які члени даної громади використовують і пропагують, і, як результат, вони вважають назву даної території єдино правильною та логічною. Наприклад, у всьому світі явище «одна область - багато імен» широко поширене, і тому воно може слугувати прикладом різного сприйняття та ставлення, які різні суспільства мають щодо одного і того ж фрагмента географічного простору. Таким чином, термін «Стара Сербія» використовується, і це зрозуміло лише для обмеженого кола людей, які були виховані в дусі сербських національних ідей. Наприклад, категорія «Західні

околиці» відображає уявлення та традиції болгарської геополітичної та геоісторичної свідомості, але ця категорія є незрозумілою для сербського народу, на сучасній національній території якого зазначені вище колишні болгарські райони розташовані з 1919 року. З іншого боку, «східні креси» («Східні кордони») - це польський термін для сучасної Литви, Західної Білорусі та Західної України, які колись були частинами Речі Посполитої, а також Польщі в міжвоєнний період (1919–1939). Одночасно в сучасній польській історичній літературі часто зустрічаються формулювання «так звана Західна Україна» та «так звана Західна Білорусь», які вводять нас у глибокі шари національної пам'яті польського народу, включаючи уявлення про історичну територію.

У географічному просторі кожної нації певна частина топонімів зазнає змін та історичного перегляду, накладених історичною політикою держави. Доречним прикладом є постсоціалістичний період, коли у всіх країнах Східної Європи назви численних міст і сіл, адміністративних підрозділів, вулиць, площ тощо змінювались, оскільки старі не відповідали національним ідеалам ідентичності нових еліт. Іншим наочним прикладом є вилучення сотень пам'ятників, що супроводжувалось серйозними етнічними та / або ідеологічними суперечками, особливо в колишніх радянських республіках та колишній Югославії. Таке ж явище можна спостерігати і на території сучасної України, так як у зв'язку із Законом «Про декомунізацію», змінюються назви адміністративних структур, що несуть «радянську заангажованість», знищується радянська символіка, забороняється пропаганда комуністичного режиму тощо.

Історико-географічні уявлення та міфи нації закодовані в її національній пам'яті. Сюди входять просторові міфи про «власну» етнічну та історичну територію етносу, а також уявлення про географічний розподіл «інших» етнічних груп та політичних утворень у минулому. Вони зберігаються в спогадах, міфах, легендах, історіях і в системі знань, що містяться в наукових дослідженнях з історії або в знаннях, що передаються з покоління в покоління в

сім'ї. Розглядаючись як елемент просторової свідомості, колективної пам'яті, а також історичної політики держави, етнічна та історична територія є частиною одного і того ж семантичного поля разом із такими категоріями, як образ та бачення батьківщини, легендарний та міфічний простір, локальний міф та метафізична територія.

Для повного розуміння територіальної свідомості варто визначити сутність етнічної території. Загалом, етнічна територія розглядається як зона поширення етносу в географічному просторі, в межах якої етнос представляє відносну або абсолютну більшість. На думку Садохіна «етнічна територія не лише є необхідною умовою формування етнічної спільноти, але з часом вона також перетворюється на основу для укріплення етнічної свідомості та ідентичності». У Східній та Центральній Європі процеси формування етнічних територій припинились наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття. Наступні десятиліття характеризуються масовим втручанням держав в етнополітичні процеси, що супроводжувалися депортаціями, релігійними переслідуваннями, а іноді і етнотцидом, що призводило до кардинальних змін в етнічних районах [99].

Діалог про «історичну територію етносу» має певною мірою вибірковий характер і базується на односторонньому та ідеологічному сприйнятті «великої національної держави» або «традиційного етнічного простору», обидва мали своє місце в минулі геополітичні часи. Цей факт породжує діаметрально протилежні точки зору та зіткнення націоналістичної пам'яті. Деякі основні причини існування суперницьких поглядів та нерозуміння складних історичних питань можна представити наступним чином: по-перше, певний «історичний стан» даного етносу існував на фіксованій території, як правило, протягом дуже короткого періоду часу; по-друге, ця територія змінила свої етнокультурні, релігійні, економічні та інші характеристики в результаті політичних перетворень, міграції, етнічної консолідації / відокремлення тощо. Коли в процесі історії певна громада втратила політичний контроль над деякими територіями (наприклад, Константинополь для греків; Косово для сербів або Львів для поляків тощо), ця територія стає елементом національної ідеології,

таким чином розпочинає нове життя за новими історіографічними схемами - казками, міфами та легендами. Незалежно від історичної віддаленості територіальних втрат та реальних можливостей фізичного повернення цієї території, символічна функція міфу в трикутнику «пам'ять - нація - власний географічний простір» полягає у збереженні пам'яті про минулу славу. У випадках неоднорідної етнічної та національної структури населення окремого району можливе декілька сценаріїв політичної ідентифікації та контролю. Перший сценарій - члени різних груп визнають існуючу поліетнічність та домагаються взаємної згоди шляхом встановлення спільної національно-територіальної ідентичності, що також затверджується інституційно, наприклад у формі федерації (колишня Югославія, Бельгія, Швейцарія). Другий сценарій - випадок з Косово чи Боснією та Герцеговиною, де дві або більше автохтонних етнічних груп співіснують після розпаду колишньої Югославії, спостерігається приклад загартовування націоналістичного типу територіальної свідомості. Кожна етнічна група намагається довести своє «право володіння» на землі, а також застосовує політичний суверенітет відповідно до своїх націоналістичних інтерпретацій етнічної історії та етнічної географії. У випадках, таких як Південний Кавказ та Україна, територіальні права «доводяться» і підтверджуються кількома традиційними націоналістичними аргументами. Це так зване історичне право, «кровне право» (право демографічної більшості), демократичне право населення на певній території вибирати країну, в якій житиме, недоторканність держав та їх кордонів та найчастіше застосовуваний принцип - право влади.

Географічні зображення та сприйняття різних геопросторових об'єктів та місць. Етнічні та національні групи, як і будь-який інший вид людської спільноти, розробили систему символів та «визначних місць», розташованих у певному фрагменті земного простору. Відповідно до праці Замятіна, географічний образ є складовою людського уявлення і представляє «систему взаємопов'язаних та взаємодіючих знаків, символів, архетипів та стереотипів, які досить яскраво і коротко характеризують певну територію (місце

розташування, ландшафт, регіон, країна)» [48,50,51].

Найвизначніші образи та уявлення певних країн, регіонів чи ландшафтів мають риси чітко затверджених соціальних норм, глибоко закладених та відтворених національними освітніми системами. У зв'язку зі значенням ландшафту для формування колективних ідентичностей та самовизначення, Хусон зауважує: «Громади населяють певні місця і протягом століть проживання поступово приходять до стану, стають частиною регіонального середовища, що сприймається як архетип, який висвітлюється в піснях та поезії» [90].

Поняття архетипних територій пов'язане з поняттям топофілія - ключовим інструментом дослідження гуманістичної та символічної географії, що дозволяє нам зазирнути у внутрішній світ людських роздумів, вірувань та почуттів, що стосуються простору. Термін топофілія, введений Туаном, відображає ставлення людини до певного місця, предмета чи історичного факту, а отже, заряджає його емоційною цінністю. Топофілія наповнює певне місце "духом". Без нього різні фрагменти певного місця - його архітектура та історія - позбавляються свого «духу» і таким чином перетворюються на безжиттєву природу. Таку роль священних місць, які є джерелами гордості та наповнені незмінним національним духом та енергією, відіграють Афінський Акрополь для греків, Рильський монастир для болгар, Ясна Гура в Ченстохові для поляків або Сегрієв Посад - один з найбільш визначних духовних центрів для росіян. Протилежний термін топофілії - топофобія, відноситься до негативних просторових асоціацій у свідомості людей із тіннями та травмами, які минуле залишило в певній місцевості. Такі місця представляють місця серйозних людських страждань і втрат, такі як нацистські концтабори Освенцім (Освенцім), Маутхаузен-Гузен та ін. [106].

У культурі різних народів і цивілізацій однакові просторові об'єкти можна побачити у протилежному світлі. Ось чому образна географія завжди оперує терміном територія у множині. Наприклад, на початку XIX століття, термін "Балкани" у західному світі став назвою для простору, повним небезпеки,

відсутністю цивілізації, варварством, технологічним та економічним відставанням, ірраціональними етнічними та релігійними конфліктами. Водночас, в історичній пам'яті болгар і в їх повсякденному житті Балканські гори представляють справжній географічний об'єкт. Балкани є символом мужності, твердинею національного духу, горою, яка захищала громаду від ворогів протягом століть і яка прихистила сотні революціонерів та борців за свободу під час османського гніту.

У патріотичному вихованні образ Вітчизни виділяється надзвичайним емоційним тягарем. Кожна людина та кожен етнос мають свою священну Вітчизну, дана проблематика ретельно досліджувалась у науковій літературі з етнопсихології та націоналізму. Вітчизна - це «власне» місце, де людина та її громада знаходять підтримку та безпеку, а також є надійною віхою у великому світі.

Образ Вітчизни - це скупчення раціональних географічних знань та суб'єктивно-емоційних оцінок краси та неповторності батьківщини. Ідентифікація з батьківщиною є основним елементом уявних етнічних спільнот, навіть на регіональному рівні, наприклад, біблійна Свята земля для єврейської діаспори або численні місцеві батьківщини для ромів. Туан підкреслює, що вимогою перетворення простору на батьківщину є поява ідентифікації з об'єктами, що складають той самий географічний простір [106]. Ці об'єкти можуть бути природними, архітектурними, природно-антропогенними тощо, і всі вони мають важливе моральне, етичне та патріотичне значення, консолідуючи членів групи на основі емоційної та духовної прихильності до загальних ландшафтних символів. Різні елементи ландшафту представляють предмети культу, які етнос або нація вважає священними. Поряд з горами, вершинами, річками, озерами, долинами, які часто оголошують «святими», людина своєю діяльністю створює різні об'єкти пам'яті, такі як пам'ятники, меморіали, мавзолеї, святині, присвячені національним героям із військових та політичних кіл, церковних діячів, впливових письменників, митців тощо. Ці предмети та місця перетворились на місця поклоніння та є важливими

знаковими цінностями у національній пам'яті та культурі. З раннього віку члени громад виховуються з ідеєю, що участь у періодичних (щорічних), святкуваннях та відвідування місць, що становлять національний скарб, є важливим морально-патріотичним обов'язком.

Геопросторові рівні самоідентифікації громади. Як зазначалося раніше, геопросторовими рівнями територіальної свідомості є: глобальний, континентальний, субконтинентальний, національний (що відповідає національним кордонам), регіональний, місцевий та рівень дому (будинку). Тому важливим аспектом територіальної свідомості є просторова ієрархія громади, з якою ми ототожнюємо себе. Використовуючи ці геопросторові шкали для відношення будь-якого етносу до певних наднаціональних спільнот, кожна нація розвинула та підтвердила певний ступінь прихильності до тієї чи іншої системи географічної належності.

У рамках націоналістичного дискурсу існує два основних способи інтерпретації «власної» території: перший шлях - морально-символічний, а другий - ідеологічний, з чіткими або прихованими геополітичними експансіоністськими амбіціями. Ці два підходи лише умовно відокремлені один від одного, оскільки в межах певної національної спільноти численні національні образи у сферах освіти, науки та мистецтва знаходяться під ідеологічним впливом офіційного етнополітичного курсу держави і часто насправді слугують її інтересам. З іншого боку, політичні лідери, як правило, будують свої справи на образах національної території та її єдності, які створюються в рамках міфології, літератури та мистецтва. Отже, геополітичний зміст територіальної свідомості є доказом того, що ця категорія пов'язана не лише з пасивною реєстрацією геопросторових фактів або з уявленнями про особливості того чи іншого територіального об'єкта. Геопросторове сприйняття також створюються під час володіння певною територією та контролю над нею та під час нав'язування суверенної влади, культурної моделі, законодавства та мови даної нації на цій території.

Дністрянський наголошує, що «зв'язок між етнонаціональною спільнотою

та географічним простором знаходить відображення в системі образів, стереотипів та системі пізнання власної землі» [28].

В якості елементів територіальної свідомості націй розглядаються не лише суб'єктивні ментальні карти у свідомості людей, які мають суто культурне значення, а й різні продукти націоналістичної картографії, які видають себе за наукову та об'єктивну картину етнотериторіальних структур. Що стосується національних держав, то субнаціональний масштаб територіальної свідомості, як правило, пов'язаний з почуттям приналежності до окремого культурно-історичного регіону, а також з наявністю об'єктивних мовних, фольклорних та культурних особливостей життя. Саме на цьому рівні територіальної ідентичності формуються етнографічні спільноти та групи. У багатонаціональних державах, що складаються з етнічних територій декількох автохтонних груп населення, ситуація є більш складною. У цьому випадку місцева ідентичність пов'язана з почуттям прихильності та солідарності з територією меншого масштабу, мешканці якої мають спільний простір та спільні соціальні цінності. Прикладом такої меншої територіальної одиниці може бути місто або село, муніципалітет, передмістя, природний населений пункт.

Традиційна національна держава прагне контролювати процеси культурної, політичної та інституційної емансипації своїх регіонів. В умовах демократії та децентралізації влади регіоналізм (етнорегіоналізм - лише один із його варіантів) виявився важливою ієрархічною ланкою просторового розвитку, що реалізує політику, яка спрямована на вирішення реальних проблем і потреб населення. На цьому рівні різні типи регіональної ідентичності розвиваються залежно від політичної, економічної, культурної, етнорегіональної чи інших форм регіоналізму. З точки зору національної держави, регіональна ідентичність може бути пов'язана з просуванням певного регіону як туристичного напрямку, включаючи практики реконструкції «автентичних» об'єктів культурної спадщини, однак, нажаль, також може бути пов'язана з сепаратизмом та бажанням щодо автономії тощо.

Наднаціональний рівень стосується геопросторової проекції національної ідентичності в системі координат людської цивілізації. Як ключові терміни тут розглядаються панідеологія та паннаціоналізм. Традиційні панідеологічні концепції використовують систему розподілу наднаціональних та мовних спільнот як основу їх нарощування в геопросторі. Окунєв визначає панідеологію як «ідею, яка вказувала на формування нової структури політичної карти світу, яка б об'єднала існуючі менші елементи» [71]. Основними різновидами панідеології є панетнізм, пангісторизм, панконтиненталізм і панглобалізм. Наприклад, паненізм - це ідея об'єднання територій, заселених однією і тією ж етнічною групою (панальбанізм, панмонголізм, панкурдизм) або подібних за походженням етнічних груп (пантуркізм, панславізм).

Глобалізація, відкриття кордонів, збільшення кількості спільних економічних та екологічних проблем та взаємозалежностей, міждержавна інтеграція та поширення глобальних комунікацій - все створює умови для формування транснаціональних спільнот та глобального рівня ідентичності, або навіть для глобального уряду. Публічний прояв амбівалентної наднаціональної свідомості характерний для всіх націй, що знаходяться на "цивілізаційному перехресті". Лінії цивілізаційного поділу проникають на державні території та протидіють різним державотворчим групам населення за цивілізаційним принципом, включаючи населення певних муніципалітетів, міст, сіл та кварталів. Це породжує умови нестабільності у проявах цього наднаціонального елемента просторової свідомості, а також породжує тяжіння до різних зовнішніх центрів ідентифікації, а також потенційні розбіжності у внутрішній геополітиці.

Наприклад, усі східноєвропейські нації розташовані на доленосному перехресті між Сходом та Заходом, між Західною Європою та Росією. Таким чином, болгари успадкували від своїх давніх історичних традицій кілька змішаних культурних макроелементів, на яких був побудований національний геоісторичний код - це болгарська, слов'янська, фракійська, християнсько-

православна, балканська, європейська та східноєвропейські макроеlementи. Це означає, що в різних цивілізаційних дискурсах болгарська нація розглядається як органічна частина декількох історичних геопросторових конфігурацій, що існують на карті Південно-Східної Європи вже більше тисячоліття. Крім того, змішування цих елементів дозволяє нам визначити деякі перехідні конструкції ідентичності, такі як: слов'яно-болгарська, слов'янсько-православна, балкансько-слов'янська та балканоєвропейська тощо [87].

Таким чином, хоча геополітика як напрямок наукової думки по своїй сутності існувало ще за часів античності, формального (академічного) прояву та обґрунтування як наука почала розвиватися наприкінці XIX – XX ст. Сучасний розвиток геополітики дозволяє дослідити психологічний напрям проблематики, а саме розвинути ідею геополітичної та територіальної свідомості. Зокрема, варто відзначити трикомпонентний підхід до сприйняття геополітики Г. О'Тоала, який виокремив академічний (науковий), практичний (активний стан, що являє собою реальні дії суб'єктів геополітичного простору) та популярний (тобто, сприйняття геополітики широкими верствами населення) виміри геополітики. Введення в геополітичний дискурс інтерпретаційного методу має особливе значення для повноцінного пояснення сучасних політичних явищ. Інтерпретаційний підхід до досліджень орієнтований на значення (сенси), які визначають форму політичних дій та інституцій, способи їх формування. Густафсон визначає кілька принципів в територіальному вимірі, які використовуються людьми для формування своєї ідентичності [90]. Серед них є: принцип диференціації себе від інших на основі місця, в якому індивід живе; свідомість нашої власної життєвої безперервності - що ми пережили в одному місці протягом тривалого часу, або той факт, що ми походили з подібного місця, сприяє визначенню нас самих; принцип самооцінки - коли ми відчуваємо гордість за місце, в якому живемо.

Територіальна свідомість - це складна і багатозначна категорія, яка перебуває у внутрішньо діалектичній взаємодії з територіальною ідентичністю. Основними компонентами територіальної свідомості є етнолінгвістична

система географічних назв, географічні зображення та сприйняття різних геопросторових об'єктів та місць, історико-географічні уявлення та міфи нації, геопросторові рівні самоідентифікації громади.

Згідно з думкою Т. Джордана, здатність до абстрактного мислення, знаходження причинно-наслідкових зв'язків, поряд із особливостями ідентичності індивіда та системою його переконань та сила цих здатностей мають прямий вплив на складність побудови індивідом власної ментальної карти (продукту геополітичного мислення).

1.2. Характеристика чинників, що впливають на формування геополітичної свідомості

Чинники, що впливають на побудову геополітичної свідомості варто розглядати в індивідуальному вимірі. Загальним чином, їх можна розділити на наступні під категорії: демографічні чинники, когнітивні чинники, екзогенні до індивіда чинники. Хоча деякі чинники мають між собою причинно-наслідкові, залежні зв'язки (наприклад, вік та життєвий досвід), кожен варто розглядати як окремий незалежний ресурс інформації у випадку дослідження геополітичної свідомості (настроїв) індивіда, соціальної групи, етносу тощо. Для спрощеного розуміння всієї різноманітності чинників, варто розглянути рисунок 1.2.

Демографічні чинники являють собою базову, міжгалузеву призму, через яку варто розглядати явище геополітичної свідомості. Зокрема, вік може мати значний вплив на інші чинники, такі як життєвий досвід, політична орієнтація, геополітична ідентичність та стереотипні геополітичні образи. Також, якщо взяти до уваги доробок Т. Джордана, можна припустити що вік на пряму корелює із можливістю індивіда до складного інтегративного мислення у рамках геополітичної проблематики. Стать може мати вплив на геополітичне мислення у розрізі різниці інтересів, соціальних процесів, фізіологічного та суспільного росту індивіда певної статі (як приклад, жінки можуть асоціювати США як центр світової моди або зіркової індустрії, чоловіки можуть асоціювати дану країну як військово могутню, або як центр космічного

технологічного розвитку), освіта, місце проживання та соціально-економічний статус відтак також матимуть вплив на геополітичне мислення (зокрема, заможні люди в країні радше позитивно оцінюватимуть можливості, які надає економічна структура цієї країни, водночас як індивіди за межею бідності оцінюватимуть ситуацію у негативному ключі).

Рис. 1.2. Основні чинники впливу на побудову геополітичної свідомості

Джерело: [33,34,35]

Когнітивні чинники мають суттєвий вплив на свідомість як у загальному плані, так і в нашому випадку на політичне та географічне уявлення та побудову ментальної карти світу. Зокрема, просторова ідентичність дозволяє вибудувати ментальну карту у багатовимірному розрізі – глобальному, континентальному, субконтинентальному, національному, регіональному, локальному та в рамках «домівки». Когнітивна ригідність як чинник

характеризується нездатністю (небажанням) індивіда змінювати своє бачення, уявлення, цінності та установки, тобто присутній консерватизм геополітичного світобачення (наприклад, комічна фраза «При Сталіні було краще», яку подеколи можна почути від старшого населення пострадянських країн, є прямим доказом небажання зрозуміти та прийняти геополітичну реальність сучасності). Толерантність як чинник, також варто розглядати як можливість індивіда розуміти точки зору представників інгрупи та аутгрупи (згідно праці Т. Джордана) та знаходити компроміси при побудові ментальної карти світу. В розрізі розуміння життєвого досвіду як чинника геополітичної свідомості, варто згадати думку С. Максименка про те, що всі когнітивні схеми індивіда виступають частиною його соціального досвіду [61]. Фактично цей чинник дозволяє розрізняти два типи знання – «знання з чуток» та «знання як таке». Особисті контакти з іноземцями, перебування в іншій країні, в рамках іншої культури тощо дозволяють індивіду на особистісному рівні адаптувати свою ментальну карту світу. Те ж саме стосується туризму та міграції, однак останній чинник може мати двоякий вияв. З одного боку, можливий ефект асиміляції (на індивідуальний рівень – мігранта значний вплив несуть цінності та культура приймаючої країни), або ж протилежний ефект а саме укріплення привезеного досвіду, світобачення (як приклад, у багатьох великих містах світу існують так звані «чайна-тауни», осередок китайської культури, що захищає «домашній» стиль життя).

Географічні чинники та їх вплив на суспільну політичну свідомість висвітлювались ще у часи античності, зокрема, Аристотель та Цицерон у своїх наукових працях розвинули думку, що міста на узбережжях та їх інфраструктура дозволяють жителям залучитися не лише торгівельними зв'язками з представниками інших груп, а й підпасти під культурний вплив – вплив «чужої культури», що подекуди може стати загрозою територіальній цілісності та навіть свободи портового міста. Пізніше у XIX – XX ст. соціально-політичні та соціально-культурні відмінності розглядалися у розрізі системи

«суша – море», тобто сухопутних (теллуократія) та морських (талласократія) держав та народів [26].

Релігія, вірогідно, мала найбільший вплив на побудову геополітичного мислення та свідомості індивідів у часовому вимірі. Щонайперше варто відзначити центральність у побудові географічного мислення релігійної складової, зокрема Єрусалим на картах завжди з'являвся по центру. Мусульмани вважають центром свого світу саме Мекку, як легендарне та значиме для мусульманської релігії історичне місце. Після хрещення Русі центральним географічним та територіальним об'єктом для всіх східних слов'ян став саме Константинополь, який також називали Царградом [45]. Жителі середньовічної Європи знаходились під всеохоплюючим впливом католицької церкви тому їх ментальна карта світу загалом ставала біполярною парою «християнський світ – світ нехристів». Світ нехристів асоціювався лише з необжитими лісами, варварством, неосвіченістю, населення якого не було захищено Богом. Така ментальна карта світу значним чином вплинула на характер дій хрестоносців, що були відомі за своє кровожерливе ставлення до язичників [26]. Міфологічні уявлення вважаються такими, що на глибинному рівні впливають на побудову політичної свідомості. Варто згадати лиш маркетингові хитрощі бізнесменів, які додають до назв побутових речей префікс «євро» (євровікна, євроремонт), рекламують свої товари під гаслом «американської, німецької, японської якості». На побутовому рівні можна привести приклад ставлення до китайського виробника – загальновідомий міф, що китайські товари низької якості. Однак, китайські фабрики зачасту оснащені найпотужнішими та найбільш технічним устаткуванням, а свої товари вони спеціально здешевлюють на замовлення «вітчизняних комерсантів», які в свою чергу беруть до уваги купівельну спроможність населення. Цей міф спростовується і тим фактом, що, наприклад, технологічна продукція відомої компанії Apple на 80% виготовляється та збирається на китайському заводі, і незважаючи на це має високу якість. Колективна травма також є потужним чинником вибудови геополітичної свідомості на побутовому рівні, варто лиш

згадати різку зміну настроїв жителів США щодо арабських країн після сумнозвісних терактів 11 вересня 2001 року. О. Дроздов зазначав, «вплив чинників (війни, геноцид, окупація тощо) може бути як безпосереднім (і тоді, фактично, це перетворюється на особистісний чинник – життєвий досвід), так і опосередкованим (на наступні покоління). В останньому випадку ми фактично маємо справу із впливом колективної пам'яті або історичної свідомості (сукупністю історичних образів та уявлень, наявних у масовій свідомості)» [34].

Політична ідеологія, пропаганда, вплив ЗМІ, внутрішня та зовнішня політика держави як чинники схожі за своїм впливом, адже мають на меті одну ціль – донести «національну місію або ідею» до рівня індивідуального сприйняття окремої особи, побудувати «потрібну» ментальну картину світу, де «союзники та вороги на своїх місцях». Дані чинники являють собою ефекти від практичної діяльності самих суб'єктів геополітичного світового виміру (держави, уряди, міжурядові організації тощо). Геополітична ідентичність та геополітичні стереотипні образи також являють собою важливі чинники побудови індивідуальної геополітичної свідомості. Згідно праці О. Дроздова «результати багатьох досліджень свідчать, що саме завдяки цим «картинкам у голові» (спрощеним, а іноді й викривленим) люди часто сприймають основні елементи геополітичної реальності (країни, політичні події у них тощо). Яскравим прикладом є сприймання у світі Росії, побутові уявлення про яку часто спираються на стереотипи не лише радянських часів («комунізм», «КДБ»), але й XVI – XIX ст. («деспотизм», «холод», «велика», «хутра», «самовар», «горілка», «церкви», «ведмеді» тощо)» [30].

Таким чином, на побудову геополітичної свідомості як на індивідуальному, так і на колективному рівні впливає велика множина чинників, які теоретично можна розділити на категорії демографічних, когнітивних та екзогенних до індивіда чинників. Хоча вони часто є взаємопов'язаними або ж впливають один з одного, деталізована характеристика дозволяє у майбутньому ширше дослідити емпіричні дані під різним науковим кутом.

1.3. Психологічні механізми формування геополітичної свідомості

Великий масив чинників, які вищеописані в даній науковій роботі реалізують свій вплив шляхом не меншого масиву психологічних механізмів.

У своїй науковій праці «Соціально-психологічні механізми формування ідентичності підлітка» І. Іванків писав: «Під соціально-психологічними механізмами розуміють різноманітні психологічні впливи або засоби, за допомогою яких здійснюється соціально-психологічне відображення реалій соціального життя, а отже перехід зовнішніх впливів соціального оточення у внутрішні регулятори поведінки» [54]

О. Дроздов у своїй науковій роботі визначив найбільш важливі вияви психологічних механізмів, які коротко можна описати рисунком 1.3:

Основоположним психологічним механізмом, який розкриває потужність усіх інших, звичайно, можна вважати механізм когнітивного навчання, що категоризується латентним навчанням та шляхом міркувань.

Перша категорія передбачає побудову когнітивних репрезентацій шляхом обробки інформації, в той час як друга категорія являє собою процес мислення та відтак формулювання абстрактних понять індивіда.

Можна виділити академічний тип навчання та побутовий тип навчання, у першому випадку говориться про загальноосвітні заклади, вищі навчальні заклади, коледжі тощо, де освітній процес дозволяє вибудувати бачення та розуміння географічних, політичних процесів та явищ.

Побутовий тип навчання, відповідно охоплює буденність життя та кування власного життєвого досвіду, що по своїй суті являється чинником становлення геополітичної свідомості, цінностей та установок.

Життєвий досвід в свою чергу може стати причиною формування позитивних установок та симпатії до певних геополітичних суб'єктів, практичних явищ геополітичного середовища тощо – усе це характеризує механізм атракції.

Рис. 1.3 Основні психологічні механізми, що мають вплив на побудову геополітичної свідомості

Джерело: [30,34]

Механізми групового фаворитизму та антонімічно – аутгрупової дискримінації також стають явними у процесі побудови ментальної карти світу та геополітичної свідомості саме за рахунок навчання індивіда (самостійного, або за рахунок впливу пропаганди, ідеології). В даному випадку індивід може позитивно ставитись до соціальної групи, геопросторового виміру, частиною яких він себе вважає, водночас мати негативну оцінку всього, що у парі «Ми»-«Вони» та «Тут»-«Там» відноситься до останнього. Прикладом цього може

бути негативне ставлення французів до англійської мови як наслідок довготривалої історичної ворожнечі, подеколи можуть виникати комічні ситуації у ресторанах або на вулицях, коли туристи намагаються щось дізнатись англійською, а французи ігнорують запити як «білий шум» (хоча самі зачасту англійську добре знають). Механізм рефлексії у геополітичному розрізі стосується усвідомлення індивіда, як він виглядає «збоку», для інших аутгруп. За рахунок спрацювання механізму соціальної категоризації, тобто застосування конструктів до соціального простору, упорядковується бачення зовнішнього світу у свідомості індивіда. Застосування загальноприйнятих стереотипів дозволяє розуміти точки зору інших індивідів, оцінювати геополітичні явища тощо. В рамках даної наукової праці, соціальна категоризація стає ключовою для досягнення наукової мети, адже використовується методика побудови біполярних пар конструктів для оцінки геополітичної свідомості українського студентства. Зокрема, відбувається оцінка ставлення молоді до країн за парами «занепадаюча-розвинена», «застаріла-сучасна», «кризова-стабільна», «недемократична-демократична», «ворожа-дружня» та інші. Механізм ідентифікації передбачає певного роду ототожнення індивіда з більшими соціальними, географічними об'єктами, такими як етнос, держава, регіон тощо. За допомогою цього механізму вибудовується поняття Батьківщини в ментальній карті світу індивіда. Атрибуція відповідальності в геополітичній свідомості пояснює пошуки негативного елемента, «ворожої сили», що відповідальна за кризові явища, колективні травми тощо. Наприклад, мексиканці зневажливо називають американців «грінго», так як існує масова установка, що саме американські компанії «розкрадають багатства земель Мексики». Механізм каузальної атрибуції також створює важливий внесок до побудови геополітичної свідомості індивідів, які шукають причинні інтерпретації геополітичних явищ та дій суб'єктів геополітичного простору. Так, наприклад, національні заворушення періоду Холодної війни на території Африки, Південної Азії зачасту вивчаються істориками з позиції інтересів центрів біполярного світу –

США та СРСР. Механізм селекції або фільтрації інформації прямо впливає на повноту та всеоб'ємність побудови ментальної карти світу окремим індивідом. Як вказував О. Дроздов у своїй праці: «Стосовно геополітичної свідомості механізм фільтрації може спрацьовувати у вигляді незацікавленості, або «відсіву», тієї геополітичної інформації (передусім, зі ЗМІ), яка не відповідає мотиваційним (ціннісним, світоглядним) особливостям суб'єкта. Як наслідок, у ряді випадків суб'єкт просто не звертає уваги на інформацію, яка стосується, наприклад, «далеких» (маловідомих, «нецікавих») регіонів та країн, або взагалі ігнорує певну інформацію (внаслідок когнітивного дисонансу із наявною картиною світу чи за низької зацікавленості геополітичними проблемами)». [32, 35] Механізм антиципації першу чергу спирається на часовий простір та передбачає побудову прогнозів майбутніх геополітичних явищ, характеристик тощо на основі вже існуючого досвіду та власної ментальної карти світу. Наприклад, у політичній боротьбі за крісло президента США між Клінтон та Трампом, окремий індивід міг спрогнозувати наслідки виборів для світової політики (ліберальний підхід або ж поява неопротекціонізму, ставлення до клімату тощо). Механізм кодування та декодування інформації пояснює складність та багатокомпонентність самого поняття геополітика, як географічні уявлення та ставлення можуть вплинути на політичну вмотивованість та дії окремих суб'єктів геополітичного простору та навпаки, так само як і вплив інших чинників як релігія, етнографічний склад тощо. Механізм прототипування безпосередньо пов'язаний із особистим досвідом індивіда та спирається на локальні геополітичні уявлення. Механізм стереотипізації загальним чином існує завдяки дії на масову геополітичну свідомість ідеології, пропаганди та внутрішньо- і зовнішньополітичних дій національних держав. Стереотипи зачасти стають «цеглинами» для формування побутової геополітичної свідомості та мислення. Невід'ємний вплив на формування стереотипів несуть і соціальні катаклізми та колективні травми. Так, хижі військові дії окремих держав створюють негативні стереотипи та асоціації у соціальних (етнічних) груп потерпілої сторони. Так, наприкінці ХХ – початку

XXI ст. у геополітичній свідомості мешканців західних країн було сформовано позитивно-виправдовуючий стереотип військових дій США по всьому світу як війн «за свободу та демократію», а згодом – як «боротьби зі світовим тероризмом» [30].

Схожий за своєю суттю вплив на геополітичну свідомість несуть механізми переконання та навіювання (вплив на раціональну сферу психіки індивіда за допомогою набору певних аргументів, доказів у першому випадку, та вплив на емоційну, ірраціональну сферу індивіда у другому випадку). Сучасний етап розвитку суспільного інформування показав людству нові інструменти та засоби навіювання і переконання, зокрема це «боти» в коментарях до політично заангажованих публікацій, які являють собою жорстокі словесні баталії прихильників одних політичних сил проти інших, короткі відеоматеріали в соціальній мережі TikTok, які очевидно несуть упереджений характер (наприклад, відеоряд із пересуваннями танків під гімн РФ та приписом «Світ бійся нас!», або відеоряд – порівняння стилю та якості життя пенсіонерів у США та на території пострадянських країн тощо). Дана образно-вербальна інформація поряд із незначним особистим життєвим досвідом індивіда (у випадку нових технологій ми можемо говорити саме про вплив на молодь) вочевидь матиме значний вплив на побудову індивідуальної геополітичної свідомості. Мода у розрізі геополітичної свідомості також може стати потужним механізмом у випадку низького рівня самоідентичності. На хвилі «американізму» та популяризації американського способу життя, молодь почала часто використовувати англійський сленг, наслідувати норми поведінки своїх американських кумирів, а відтак стає більш вразливою до навіювання та стереотипізації (знову таки, це чітко простежується у соціальних мережах). Механізм «пам'ять-сполох» також тісно пов'язаний із колективними травмами та соціальними катастрофами. Тут можна привести приклади пар «Японія – Перл-Харбор», «США – терористична атака на вежі близнюки», «Польща – волинська різанина» тощо. Цікавою характеристикою цього механізму є пролонгованість впливу у часовому вимірі, себто карбування геополітичних

явищ у колективній чи національній пам'яті, що поширюється на наступні покоління, або ж на інші групи, що виявляють емпатію. Механізм асоціацій тісно пов'язаний із буденним сприйняттям геополітичного простору, що лежить в основі уявлень про держави, навіть з дитячого віку. «Англія – королева», «Австралія – кенгуру», «Росія – ведмідь»: дані асоціативні пари є доволі простими для сприйняття адже не потребують значних когнітивних сил для їх побудови, і відповідно легко вписуються у ментальну карту світу окремого індивіда.

Таким чином, можна зрозуміти, що вищеописані психологічні механізми часто переплітаються один із одним у їх комплексній взаємодії на геополітичну свідомість та оперування чинниками геополітичної свідомості, утворюють складні причинно-наслідкові зв'язки.

Висновки до першого розділу.

Таким чином, хоча геополітика як напрямок наукової думки по своїй сутності існувало ще за часів античності, формального (академічного) прояву та обґрунтування як наука почала розвиватися наприкінці XIX – XX ст. Сучасний розвиток геополітики дозволяє дослідити психологічний напрям проблематики, а саме розвинути ідею геополітичної та територіальної свідомості. Зокрема, варто відзначити трикомпонентний підхід до сприйняття геополітики Г. О’Тоала, який виокремив академічний (науковий), практичний (активний стан, що являє собою реальні дії суб’єктів геополітичного простору) та популярний (тобто, сприйняття геополітики широкими верствами населення) виміри геополітики. Введення в геополітичний дискурс інтерпретаційного методу має особливе значення для повноцінного пояснення сучасних політичних явищ. Інтерпретаційний підхід до досліджень орієнтований на значення (сенси), які визначають форму політичних дій та інституцій, способи їх формування. Густафсон визначає кілька принципів в територіальному вимірі, які використовуються людьми для формування своєї ідентичності. Серед них є: принцип диференціації себе від інших на основі місця, в якому індивід живе; свідомість нашої власної життєвої безперервності - що ми пережили в одному місці протягом тривалого часу, або той факт, що ми походили з подібного місця, сприяє визначенню нас самих; принцип самооцінки - коли ми відчуваємо гордість за місце, в якому живемо.

Територіальна свідомість - це складна і багатозначна категорія, яка перебуває у внутрішньо діалектичній взаємодії з територіальною ідентичністю. Основними компонентами територіальної свідомості є етнолінгвістична система географічних назв, географічні зображення та сприйняття різних геопросторових об’єктів та місць, історико-географічні уявлення та міфи нації, геопросторові рівні самоідентифікації громади.

Згідно з думкою Т. Джордана, здатність до абстрактного мислення, знаходження причинно-наслідкових зв’язків, поряд із особливостями ідентичності індивіда та системою його переконань та сила цих здатностей

мають прямий вплив на складність побудови індивідом власної ментальної карти (продукту геополітичного мислення).

На побудову геополітичної свідомості як на індивідуальному, так і на колективному рівні впливає велика множина чинників, які теоретично можна розділити на категорії демографічних, когнітивних та екзогенних до індивіда чинників. Особливу вагу мають наступні чинники: вік, стать, місце проживання, освіта, мова, соціально-економічний статус, національність та раса, просторова ідентичність, когнітивна ригідність, толерантність, життєвий досвід, туризм та міграція, політична орієнтація (цінності та установки), географічні (матеріальні) характеристики, релігія, міфологічні уявлення, колективні травми, внутрішня та зовнішня політика держав, політична ідеологія та пропаганда, ЗМІ та мистецтво і кіно, геополітична ідентичність, стереотипні геополітичні образи.

Психологічні механізми часто переплітаються один із одним у їх комплексній взаємодії на геополітичну свідомість та оперування чинниками геополітичної свідомості, утворюють складні причинно-наслідкові зв'язки. Множину психологічних механізмів складає: когнітивне навчання, механізм асоціацій, механізм «пам'ять-сполох», мода, механізми переконування та навіювання, механізм стереотипізації, механізм прототипу, механізм кодування та декодування, політична антиципація, механізм селекції (фільтрації) інформації, механізм казуальної атрибуції, механізм атрибуції відповідальності, механізм соціальної категоризації, механізм ідентифікації, механізм групового фаворитизму (аутгрупової дискримінації), механізм атракції та механізм ідеалізації. Багатовимірність та багатоконпонентність чинників та психологічних механізмів, що мають вплив на побудову геополітичної свідомості пояснюється складність самого поняття геополітики як крос-галузевої категорії, що об'єднує в собі географічні, політичні та інші види знань.

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНИЙ ДИЗАЙН ПСИХОСЕМАНТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

2.1. Теоретичне обґрунтування доцільності використання обраних методів

Згідно з теорією особистісних конструктів Дж. Келлі, кожна людина є розсудливим спеціалістом в різних сферах життя, оскільки має свою індивідуальну систему поглядів та уявлень, яка хоч і може значно відрізнятись від наукової картини світу, але визначає поведінку людини. Експериментальна психосемантика використовує методологію побудови суб'єктивних семантичних просторів і має на меті реконструювати індивідуальну систему значень за допомогою якої людина сприймає світ, себе та інших в різноманітних сферах життя. Побудова суб'єктивних семантичних просторів дає можливість дослідити індивідуальну картину світу людини в дійсності, в реальному її функціонуванні, а не в інтроспекції.

Досліджуваний сам розкриває власну систему смислів та конструктів, аналізує досліджувані об'єкти, формує асоціації тощо – це дає можливість виявити специфіку категоризації людини, його способу бачення світу, чого значно складніше досягти використовуючи інші методи психологічного дослідження. Водночас, індивідуальні особливості свідомості людини не виключають існування загальних категоріальних структур, які притаманні різним групам. Дослідити уявлення цих груп та вирішити психологічні, політичні, соціальні чи інші проблеми допомагає психосемантичний підхід.

Для дослідження психосемантичних особливостей геополітичної свідомості студентської молоді використано методи асоціативного експерименту, семантичного диференціалу та методика “Географія візуальних образів”.

Асоціативний експеримент широко використовують у різних галузях дослідження та різних варіаціях. Перевагами асоціативного експерименту є те,

що за своєю сутністю він є проєктивним методом, а також відсутність чітко сформульованих питань, що дає змогу досліджуваному виразити свої «справжні» відповіді – те, що дійсно існує у свідомості і перше спадає на згадку, а не те, що формується під впливом змісту психодіагностичного інструментарію. Для даного дослідження основна цінність асоціативного експерименту в можливості побудови на його основі інших психосемантичних методів, а саме семантичного диференціалу, який буде використовуватись для дослідження індивідуальних та групових семантичних просторів.

Методика «Географія візуальних образів» поєднує у собі проєктивні техніки та елементи опитування, так як окрім самих візуальних компонентів у вигляді картинок, досліджувані також дають короткий підпис кожному образу, тобто надають первинне індивідуальне значення. За її допомогою будуть проаналізовані уявлення студентів про різні країни в геополітиці світу в часовому вимірі.

Розкривши переваги та можливості використання обраних методів, вважаємо доцільним використовувати їх для дослідження особливостей геополітичної свідомості, оскільки саме за допомогою цих методів можливо реконструювати семантичні простори.

2.2. Опис процедури дослідження та характеристика вибірки

Дослідження геополітичної свідомості студентської молоді допомагає зрозуміти глибинний сенс соціально-політичних процесів і прогнозувати майбутні трансформації геополітичної системи. Студенти вищих навчальних закладів складають прошарок громадян з високим соціальним статусом, а їх політична активність і поведінка будуть визначати подальший розвиток українського суспільства. В історії неодноразово траплялось, що студенти впливали на актуальну суспільно-політичну ситуацію, виявляючи високий рівень політичної активності. Образ власної держави та образи інших країн світу є важливими компонентами в політичній свідомості громадян, зокрема, студентської молоді. Саме ці образи є фактором і одночасно показником

світобачення та соціальної позиції особистості, яка проявляється у ставленні особистості до соціального оточення не тільки в рамках політичної взаємодії, але і в інших сферах життя.

Процедура дослідження передбачала проведення декількох етапів. На першому підготовчому етапі, або інакше кажучи пілотному дослідженні, був проведений асоціативний експеримент. Існує три види асоціативного експерименту залежно від особливостей організування його процедури: вільний, цілеспрямований та ланцюжковий. В даному дослідженні було використано цілеспрямований, тобто такий, де досліджувані мали певні обмеження або вимоги у підборі асоціацій (кількість асоціацій, асоціації у вигляді прикметників).

На першому етапі в дослідженні взяли участь 34 респондента (23 жінки та 11 чоловіків) віком від 18 до 24 років – студенти факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Більшість досліджуваних з центру України (23 студента), із західної України 5 студента, зі східної та південної по 3 студента. Перед респондентами було поставлено завдання назвати по 3 будь-яких країн світу яким вони симпатизують (в яких хотіли б жити) та яким не симпатизують (відповідно в яких не хотіли б жити). Далі пропонувалось навести по декілька асоціацій – ознак у вигляді прикметників які характеризують зазначені вище 6 країн та додатково Україну. Для можливості подальшої побудови біполярного семантичного диференціалу досліджувані також мали зазначити протилежну характеристику до наведеної – прикметник-антонім, бажано без частки «не». Варто зауважити, що через особливості проведення опитування в дистанційному форматі, і відповідно відсутності можливості проконтролювати правильність виконання поставлених завдань перед респондентами, не всі відповіді в кінцевому результаті відповідали вимогам – наприклад, інколи асоціації які наводить респондент не зовсім можна розцінювати як характеристику країни, або зустрічалося нехтування проханням не використовувати частку «не» тощо.

Так як головною метою даного етапу було збирання матеріалів для побудови біполярного семантичного диференціалу, то з отриманих результатів опитування було виокремлено пари характеристик які використовувались найчастіше та список найпопулярніших країн в обох категоріях. В результаті для подальших етапів було виділено такі країни, яким симпатизують респонденти (в дужках біля кожної з країн зазначено кількість респондентів які назвали цю країну): США (9), Франція (9), Німеччина (8), Великобританія (8), Канада (8), Швейцарія (7), Норвегія (7), Швеція (6), а серед тих країн яким респонденти не симпатизують Росія (29), Білорусь (16), Корейська Народна-Демократична Республіка (11), Румунія (9), Молдова (9), Китай (7). Як бачимо кількість країн в даних двох категоріях не рівнозначна, але так як дослідження не вимагало щоб їх було строго порівну, то при складанні даного переліку ми орієнтувались на співвідношення згадок країн в кожній категорії, адже решта країн називалась значно рідше, до 5 раз.

Отримані переліки країн вже є цікавими для аналізу – наприклад те що здебільшого мова йшла про досить обмежений та одноманітний перелік країн, тобто респонденти згадували одні і ті ж самі країни. Тому очевидно постає питання чому інші країни “випадають” з поля зору досліджуваних (наприклад з країн Європи жоден респондент не згадав Бельгію, Данію, Монако, Болгарію, Словаччину, країни Балтії тощо), хоча досліджуваних не обмежували у виборі країн регіоном, вони могли обирати будь-які країни з усього світу.

Очікуваними виявились результати стосовно Росії – вона беззаперечний лідер за кількістю згадок (29 з 34 респондентів назвали її як країну яка їм не подобається), але в той же час 5 респондентів, а це близько 15%, не назвали її серед країн яким не симпатизують. Також, якщо говорити про часовий критерій, тобто порядок згадок, Росія це єдина країна яку у більшості випадків згадували в першу чергу, що очевидно свідчить про підвищений рівень антипатій до неї серед респондентів.

Також можна побачити, що респонденти більше схильні аналізувати країни які розташовані територіально ближче до України – це можна побачити

в категорії країн які не подобаються – такі країни як Румунія, Молдова та Північна Корея мають майже однакову кількість згадок (по 9 та 11 відповідно), а за порядком згадування Північну Корею здебільшого називали в останню чергу. Хоча імовірно, якби респондентам довелось порівнювати безпосередньо ці країни, то їх би оцінили кардинально різними і навряд чи вони б займали такі схожі позиції. Також можна припустити, що в світі існує досить багато країн яким респонденти насправді не симпатизують значно більше ніж Білорусії, Румунії, Молдові чи Китаю, але знову ж таки вони не потрапляють в основне поле зору.

Стосовно біполярних пар характеристик, які було виокремлено, то це наступні:

- бідна – заможна
- агресивна – мирна
- недемократична – демократична
- загрозна – безпечна
- слабка – сильна
- занепадаюча – розвинена
- ворожа – дружня
- безсильна – впливова
- кризова – стабільна
- холодна – тепла
- тісна – простора
- забруднена – чиста
- гидка – красива
- безкультурна – культурна
- пасивна – активна
- застаріла – сучасна

При виокремленні даних пар характеристик проводився змістовний аналіз отриманого матеріалу з опитування, оскільки зрозуміло, що деякі характеристики були синонімічно схожі і їх об'єднання в одну загальну пару

було очевидним (наприклад пара “недемократична – демократична” в залежності від країн описувалась прикметниками “тоталітарна”, “авторитарна” або пара “загрозлива – безпечна” описувалась також як “страшна”, “небезпечна” тощо). При таких змінах було максимально наскільки це можливо дотримано первинний вигляд згаданих характеристик, щоб той матеріал, який буде в подальшому застосовуватись для наступного етапу відображав категоріальну структуру сприймання країн світу респондентів, а не дослідника (саме тому, наприклад конструкт “безкультурна – культурна” не був переформатований в “висококультурну – низькокультурну”, оскільки переважна більшість опитуваних зупинилось на першому варіанті).

Також варто зауважити, що перелік виділених характеристик для шкал є досить обмеженим, невичерпним і відображає лише певну частину системи категорій, якими користуються досліджувані при сприйманні країн світу – імовірно, що для виявлення інших елементів необхідно проводити ширший асоціативний експеримент, де необхідно навести більшу кількість асоціацій.

Після отримання матеріалів та їх аналізу на першому етапі було побудовано біполярний семантичний диференціал для оцінки 15 країн світу за 16 шкалами (метрика шкал від -3 до 3). На цьому етапі в опитуванні взяли участь 166 студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка факультету психології – 143 жінки і 23 чоловіка віком від 16 до 22 років. Найбільше досліджуваних з центральної України (138), з південної та західної по 12 студентів і зі сходу – 4.

Для вивчення особливостей геополітичних образів та уявлень про власну країну та про інші країни світу була використана методика «Географія візуальних образів» – тобто колажі, які студенти склали на задані тематики, а саме:

- Україна в світовій геополітиці зараз
- Україна в світовій геополітиці в майбутньому
- Країна, яка подобається, в світовій геополітиці зараз
- Країна, яка подобається, в світовій геополітиці в майбутньому

- Країна, яка не подобається, в світовій геополітиці зараз
- Країна, яка не подобається, в світовій геополітиці в майбутньому

При роботі із завданням по створенню колажів студентам була дана інструкція, де пояснювалось як саме їх необхідно створювати, а саме: потрібно обрати близько 7-12 картинок, які на їх думку розкривають їхнє розуміння кожного поняття, далі декілька картинок помістити в центр (ті, які найкраще передають сутність поняття), а решту розмістити рухаючись за годинниковою стрілкою починаючи з правого верхнього кута. Всі картинки необхідно підписати – що вони означають на їхню думку. Таке створення колажів поєднує у собі проєктивні техніки та елементи опитування, так як окрім самих візуальних компонентів у вигляді картинок, досліджувані також дають короткий підпис кожному образу, тобто надають первинне індивідуальне значення. На даному етапі було проаналізовано колажі 25 студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Для аналізу колажів методики «Географія візуальних образів» існує спеціальна інтерпретаційна схема, розроблена О. П. Соснюком на основі ідей A.Branthwaite та L.Toiati, де простір колажу умовно ділиться на п'ять частин: центр колажу містить образи, що відображають сутність поняття, верхня права частина – раціональні інтенції, нижня права частина – життєвий досвід людини, верхня ліва частина – емоції та почуття, пов'язані з поняттям, нижня ліва частина – творчі інтенції, пов'язані з поняттям) – Рис.2.1.

І. В. Остапенко доповнює дану схему виміром часових характеристик, спираючись на досвід арт-терапевтів, які зазвичай притримуються позиції, що розташування візуальних компонентів у просторі пов'язане з часовою перспективою, тому є важливим елементом інтерпретації таких колажів.

Як правило, у верхній частині колажу розташовуються зображення, які пов'язані з планами на майбутнє, в нижній частині – ті, що містять в собі відбиток минулого, в середині композиції розташовуються картинки, які відображають актуальний психологічний стан та пов'язані з відчуттям себе у теперішньому часі [73].

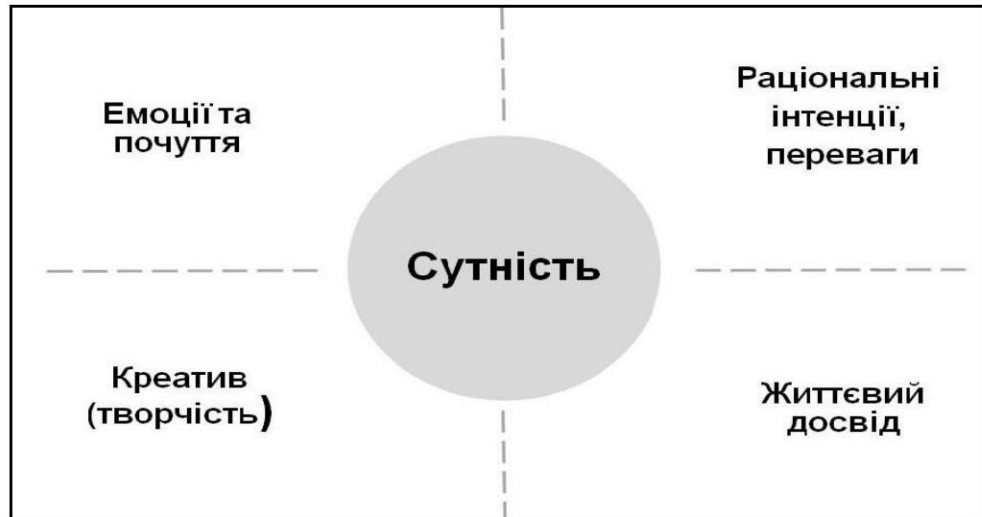

Схема 2.1. Інтерпретація візуальних образів в колажах за просторовим розташуванням, джерело [81].

Як вже раніше згадувалось, враховуючи особливості проведення дослідження в умовах дистанційного формату, неможливо проконтролювати якість та правильність виконуваної роботи, тому не всі досліджувані притримувались інструкції при створенні своїх колажів. В результаті подібні інтерпретаційні схеми не завжди вдається використати в повній мірі при аналізі колажів на задані тематики в рамках нашого дослідження.

Аналіз, інтерпретація результатів та порівняння отриманих результатів з іншими дослідженнями в даній темі розкрито в наступному розділі 3.

Висновки до другого розділу.

Отже, організація та проведення дослідження психосемантичних особливостей геополітичної свідомості студентської молоді передбачала наступні етапи:

1. Проведення асоціативного експерименту на вибірці 34 студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де респонденти мали назвати по 3 країни, які їм подобаються та не подобаються та навести декілька асоціацій до кожної названої ними країни (і додатково ще до України) у вигляді прикметників, які на їх погляд її характеризують. Потім необхідно було дописати протилежні ознаки до своїх асоціацій, таким чином, щоб утворились пари біполярних характеристик.

2. Проаналізувавши зібрану інформацію, було відібрано країни (які подобаються та які не подобаються) та пари характеристик, які згадувались досліджуваними найчастіше. Таким чином з отриманих переліків характеристик було створено семантичний диференціал із 16 шкал.

3. Застосування розробленого семантичного диференціалу для оцінювання 15 країн світу на вибірці 166 студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

4. Аналіз колажів за методикою «Географія візуальних образів» 25 студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які були створені на теми України та інших країн (які подобаються та які не подобаються) в світовій геополітиці зараз та в майбутньому.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ КАТЕГОРІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

3.1. Факторна модель геополітичної свідомості студентської молоді

Для вирішення проблеми кількості факторів використано критерій відсіювання Р. Кеттела, для чого побудовано графік власних значень або діаграму кам'янистого осипу. Кількість факторів приблизно визначається по точці перегину на графіку до виходу на пологую пряму після спаду. Відповідно робимо висновок, що факторів буде 3.

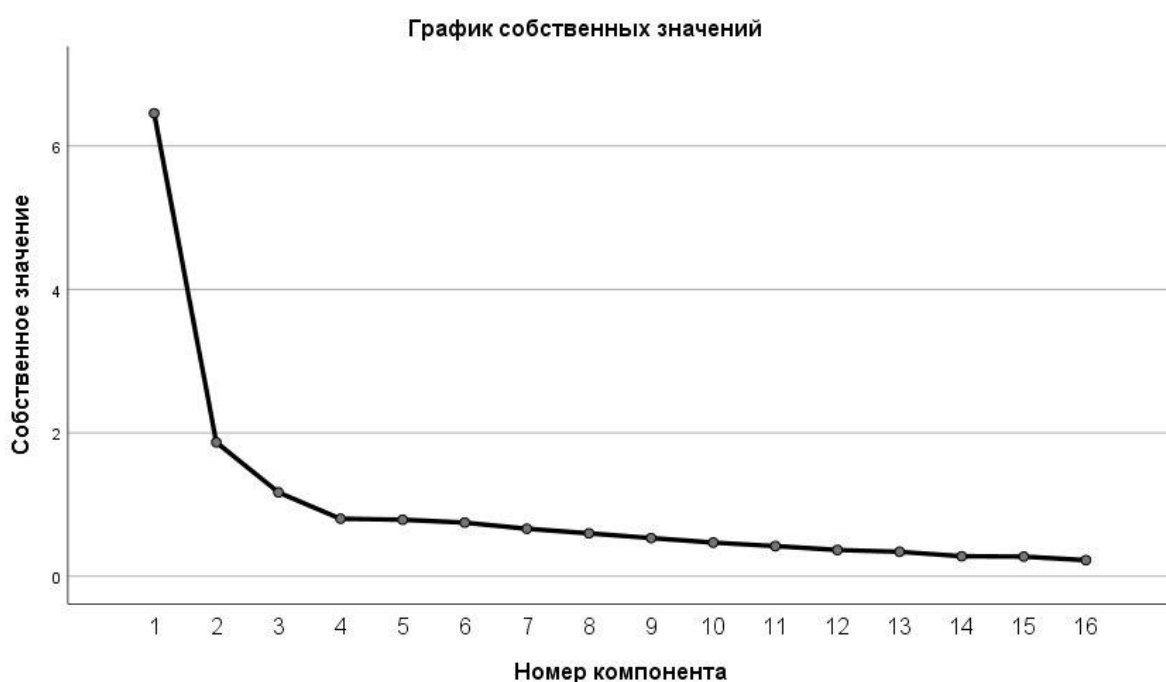

Рис. 3.1 Діаграма кам'янистого осипу

В якості методу факторного аналізу було обрано метод максимальної правдоподібності, який направлений на зменшення різності вихідних і вирахованих кореляцій між ознаками. Також цей метод передбачає розрахування “критерію узгодженості” – статистичної оцінки відмінностей вихідних і вирахованих коефіцієнтів кореляцій. Якщо критерій показує значне статистичне відхилення, тоді варто збільшувати кількість факторів у моделі – тобто за допомогою цього критерію можна перевірити мінімальну допустиму кількість факторів для даного переліку змінних. У нашому випадку значимість

за критерієм узгодженості дорівнює 0,001, що свідчить про вірний вибір кількості факторів для моделі.

Іншими важливими показниками є критерії КМО (величина, яка характеризує ступінь можливості застосування факторного аналізу до вибірки) та сферичності Барлетта (критерій багатомірної нормальності для розподілу змінних), які виявились такими: міра адекватності вибірки КМО - 0,882; критерій сферичності Барлетта – значимість 0,000. Це свідчить про високу адекватність вибірки та про те, що данні підходять для факторного аналізу.

Після обертання Varimax отримано наступну факторну структуру (Таблиця 3.1):

Таблиця 3.1

Факторні навантаження

	1	2	3
Бідна – заможна	0,235	0,593	0,265
Агресивна – мирна	0,092	0,214	0,726
Недемократична – демократична	0,111	0,135	0,551
Загрозлива – безпечна	0,111	0,095	0,718
Слабка – сильна	0,170	0,546	0,325
Занепадаюча – розвинена	0,444	0,700	0,224
Ворожа – дружня	0,294	0,229	0,667
Безсильна – впливова	0,298	0,564	0,109
Кризова – стабільна	0,642	0,349	0,068
Холодна – тепла	0,451	0,196	0,205
Тісна – простора	0,613	0,087	0,175
Забруднена – чиста	0,500	0,177	0,087
Гидка – красива	0,698	0,226	0,217
Безкультурна – культурна	0,735	0,189	0,141
Пасивна – активна	0,674	0,348	0,046

Застаріла - сучасна	0,544	0,520	0,202
---------------------	-------	-------	-------

Як бачимо, факторна структура виявилась не простою – змінні не розподіляються по факторам однозначно, існує проблема із неоднозначною змінною “холодна – тепла”, яка не має достатнього навантаження для віднесення до одного з факторів. Також неоднозначною є змінна “застаріла - сучасна”, вона має навантаження більше 0,5 одразу для двох факторів (1,2). Отже необхідно видалити дані змінні і повторити факторний аналіз, тоді факторна матриця навантажень матиме наступний вигляд (Таблиця 3.2):

Таблиця 3.2

Факторні навантаження після виключення неоднозначних змінних

	1	2	3
Бідна – заможна	0,263	0,546	0,279
Агресивна – мирна	0,095	0,180	0,749
Недемократична – демократична	0,106	0,108	0,562
Загрозлива – безпечна	0,099	0,116	0,699
Слабка – сильна	0,160	0,616	0,314
Занепадаюча – розвинена	0,476	0,601	0,252
Ворожа – дружня	0,291	0,254	0,656
Безсильна – впливова	0,292	0,654	0,081
Кризова – стабільна	0,664	0,347	0,067
Тісна – простора	0,589	0,112	0,173
Забруднена – чиста	0,505	0,154	0,094
Гидка – красива	0,716	0,185	0,233
Безкультурна – культурна	0,728	0,161	0,157
Пасивна – активна	0,679	0,334	0,049

Виділені фактори пояснюють 61,5% сумарної дисперсії ознак – більше половини, що вважається прийнятним результатом.

Перший фактор пояснює найбільшу долю дисперсії - 40,1%. До нього увійшли такі змінні: “безкультурна – культурна”, “гидка – красива”, “пасивна – активна”, “кризова – стабільна”, “тісна – простора”, “забруднена – чиста”.

На другий фактор приходиться 8,2% дисперсії і він включає в себе змінні “безсильна – впливова”, “слабка – сильна”, “занепадаюча – розвинена”, “бідна – заможна”

13,2% дисперсії пояснює третій фактор, і його складають змінні “агресивна – мирна”, “загрозлива – безпечна”, “ворожа – дружня”, “недемократична – демократична”.

Перший фактор є найскладнішим для інтерпретації оскільки об’єднав у собі характеристики які мають відношення до абсолютно різних сфер. Так наприклад можна зрозуміти зв’язок культурності країни з її красою та рівнем забрудненості, але яким чином це пов’язано з її активністю на геополітичній арені, кризовістю чи просторністю обґрунтувати досить проблематично. Причини виникнення цієї проблеми вбачаються у наступному:

- можливість того, що той перелік країн та шкал який був запропонований досліджуваним, утворює хибну кореляцію – тобто оцінки за шкалами корелюють випадково (наприклад так сталося, що в нашому дослідженні всі країни з високим показником кризовості також водночас є гидкими, естетично не привабливими для респондентів, але між цими категоріями в дійсності немає зв’язку, і якби оцінювали якісь інші країни ці характеристики не корелювали б);

- імовірність того, що змінних в даному дослідженні недостатньо щоб розкрити зміст цього фактору.

Також з матриць факторних навантажень можна помітити велике навантаження на даний фактор змінної “занепадаюча - розвинена”, і хоча її було включено до другого фактору, варто мати на увазі, що вона цілком може належати і до першого фактору оскільки різниця в навантаженні є досить малою. Можемо припустити, що подібна проблема виникає через відмінності сприймання досліджуваних, які імовірно розглядали її в різних контекстах.

Першому фактору надаємо назву «Соціально-культурна розвиненість та комфорт», але наголошуємо, що він потребує додаткового дослідження.

Другий фактор матиме назву «Економічний добробут» тому що включає в себе характеристики які прямо або побічно залежать від рівня заможності країни, який в свою чергу визначає чи буде вона розвинутою та впливовою на міжнародній арені.

Також в цей фактор можна додати змінну “застаріла – сучасна” яку було виключено з другого факторного аналізу оскільки вона мала неоднозначні навантаження одразу на два фактори. Пояснення цього імовірно в сутнісній характеристиці даного конструкта – в контексті оцінювання країни він може стосуватися різних сфер (наприклад сучасність країни в сенсі інноваційності та технологічності, або сучасність в сенсі культурного потенціалу, відходу від традиційності тощо). Отже причиною неоднозначності змінної у факторній матриці може бути проблема тлумачення досліджуваними самої змінної, що безумовно є допущенням дослідницької помилки на етапі формування варіанту семантичного диференціалу.

Варто зазначити, що попередньо здійснювались спроби факторного аналізу і за іншими методами, для того щоб підібрати той спосіб аналізу який би найкраще пояснював факторну структуру наявних характеристик. І лише третій фактор виявився найбільш стабільним та однозначним – він єдиний чітко виокремлювався при різних методах аналізу. Також він найпростіший для інтерпретації – до нього ввійшли ознаки які характеризують безпечність тієї чи іншої країни на погляд досліджуваних. Його можна назвати «Безпечність для людини та світу» оскільки він містить в собі характеристики, які стосуються як зовнішнього так і внутрішнього країни (наприклад ворожість, агресивність більше має відношення до зовнішньої політики країни, а недемократичність більше до загрози життю, чи його окремих аспектів, індивідів, груп в середині країни).

Отже, за допомогою факторного аналізу методом максимальної правдоподібності було з'ясовано, що в геополітичній свідомості студентської

молоді існують наступні 3 фактори, які визначають особливості сприймання та оцінювання країн світу:

- «Соціально-культурна розвиненість та комфорт» (“безкультурна – культурна”, “гидка – красива”, “пасивна – активна”, “кризова – стабільна”, “тісна – простора”, “забруднена – чиста”).
- «Економічний добробут» (“безсильна – впливова”, “слабка – сильна”, “занепадаюча – розвинена”, “бідна – заможна”)
- «Безпечність для людини і світу» (“агресивна – мирна”, “загрозлива – безпечна”, “ворожа – дружня”, “недемократична – демократична”)

3.2. Особливості геополітичних уявлень студентської молоді про країни світу

На основі даних, які ми отримали за допомогою семантичного диференціалу можна побудувати профілі для кожної країни та проаналізувати образи цих країн, що склалися в геополітичній свідомості студентської молоді. Для цього за 16 шкалами розробленого нами семантичного диференціалу були вираховані середні оцінки на основні відповіді 166 студентів. Аналіз та обґрунтування отриманих емпіричних даних зводиться до виокремлення «піків» оцінок (перекосів), зіставлення графіків для визначення подібності отриманих профілів різних країн, висловлення припущень які чинники та психологічні механізми мали вплив на побудови ментальної карти респондентів, які геополітичні явища та події та яке візуально-вербальне поле оточувало представників опитуваної групи.

Позитивними піками Україна характеризується в таких парах як «дружня»-«ворожа», «красива-гидка», «простора»-«тісна». Негативна сторона образу України в очах респондентів проявляється в таких піках як «безсильна-впливова», «бідна-заможна», «кризова-стабільна». Можна зробити висновок, що респонденти люблять Україну як географічний регіон та за «теплу українську душу», водночас як незадовільні власною слабкістю, бідністю, кризовістю.

Україна

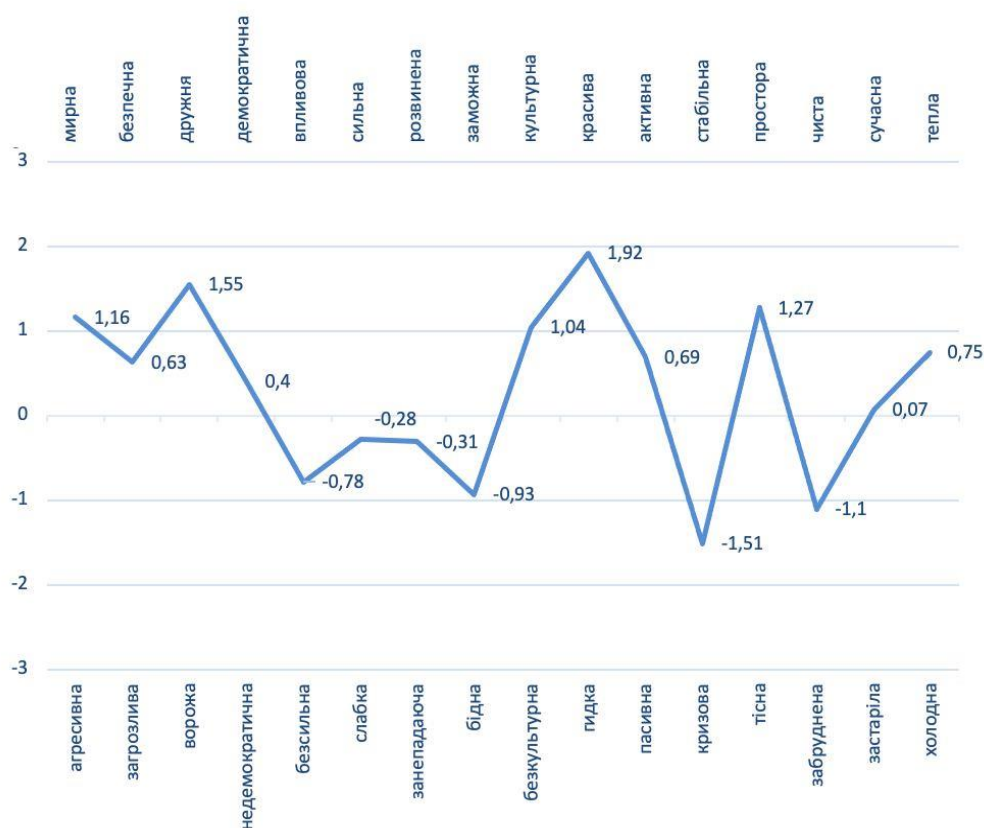

Рис 3.2 Профіль сприймання геополітичного образу України

Образ України в очах респондентів вочевидь загальним чином побудований на власному життєвому досвіді, оцінках, судженнях та установах на рівні громадянського суспільства. Механізм ідентифікації та самоідентифікації, механізм групового фаворитизму відіграють значний вплив на масову геополітичну свідомість українців. Поняття Батьківщини, рідного місця, домівки стають позитивними характеристиками образу України, водночас як соціально-економічний стан розвитку суспільства, стан державних справ, поширення корупції та бюрократичної волокнини надають образу негативних характеристик. На судження українських респондентів прямо впливає ідеологія, пропаганда, ЗМІ на рідній мові про власну країну, дужче ніж у випадку будь-якої іноземної країни. Героїчна боротьба у спровокованому конфлікті на Сході України призвели до появи стійкого образу солдата та

волонтера як захисників, певним чином об'єднала колективну національну ідею та прагнення.

США

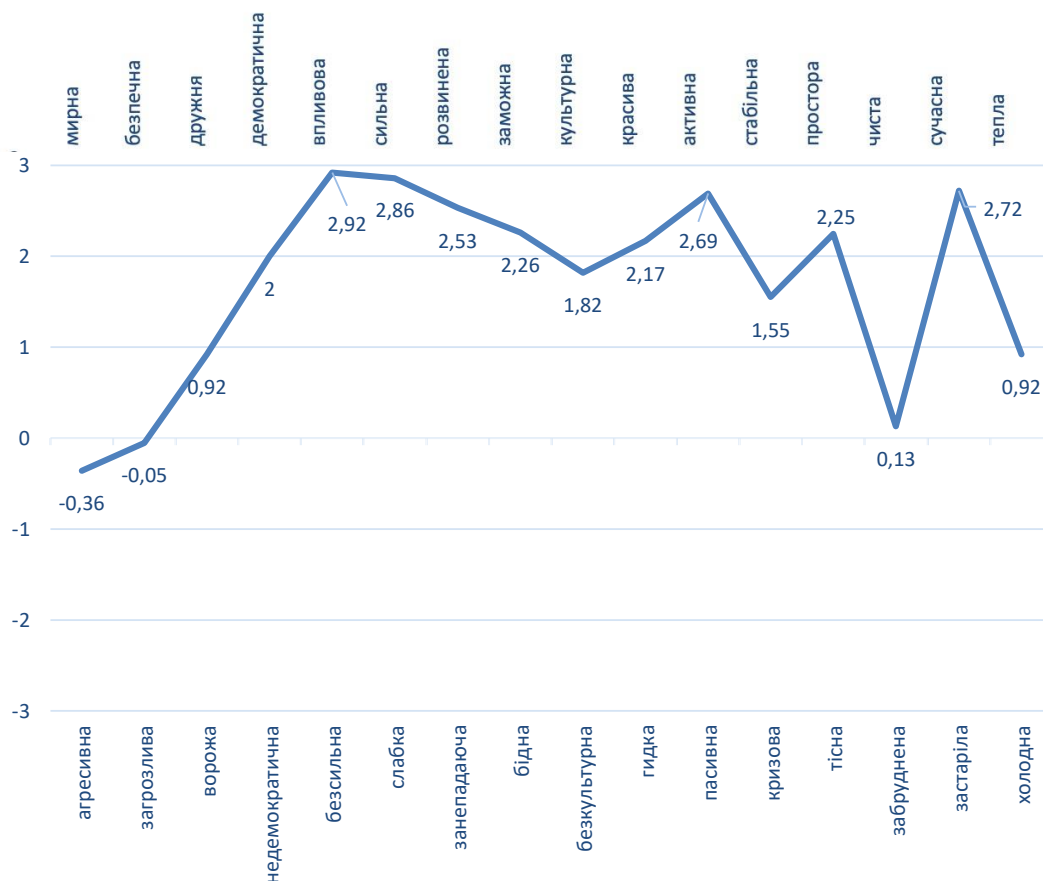

Рис.3.3 Профіль сприймання геополітичного образу США

США мають найвищі оцінки за характеристиками “впливова”, “сильна”, “сучасна”, “активна”, а з іншого полюсу - “агресивна”, “загрозлива”, “забруднена”.

Всі оцінки студентів відповідають загальному поширеному образу США світового гегемона зі значними ресурсами та могутністю. Водночас американська політика участі у великій кількості будь-яких світових конфліктів, так би мовити “війни заради миру” посприяла тому, що тепер Сполучені Штати сприймаються як агресивна та загрозлива країна, що навряд

чи відповідає їх іміджу борця за демократію, захист прав та свободи людей зі всього світу.

Образ США в ментальних картах українських респондентів ймовірно побудований на основі потужного геополітичного, економічного, соціального, культурного впливу на міжнародній арені. Образ «світового поліцейського», який вперше озвучив президент США Теодор Рузвельт міцно закріпився у масовій політичній свідомості. Навіть будівля ООН знаходиться в Нью-Йорку. Історія біполярного світу ХХ століття й досі несе значний вплив на геополітичне бачення населення всього світу. Наразі, у процесі неявної боротьби США та Російської Федерації за сфери та регіони впливу, засоби масової інформації часто позиціонують дії американського уряду як позитивні, дружні, навіть філантропічні, хоча насправді це не завжди так. Українське суспільство в питанні побудови образу США у геополітичній свідомості знаходиться у підвішеному стані, адже до 2014 року значний вплив на візуально-вербальний порядок денний медіапростору України мали російські ЗМІ, які часто-густо використовували механізм атрибуції відповідальності США за всі міжнародні конфлікти та соціальні заворушення. Етап після початку збройного конфлікту в Україні показав швидке переорієнтування в сторону довіри саме до американсько-європейських ЗМІ. Образ США тісно пов'язаний і з мистецтвом, зокрема, мода і кіно (про Голлівуд та Оскар, ймовірно, знає кожен перший українець). Значний вплив на побудову свідомості та власних оцінок і установок молоді, зокрема, має значний вплив «вестернізація» або ж поширення американського способу життя. Англійський сленг, популярні американські танцювальні відео, зображення «розкішного» життя навіть середнього класу в США несуть значний вплив на побудову оціночного фрейму молоді, що в кінцевому етапі призводить до перебудови ментальної карти світу окремих індивідів.

Росія

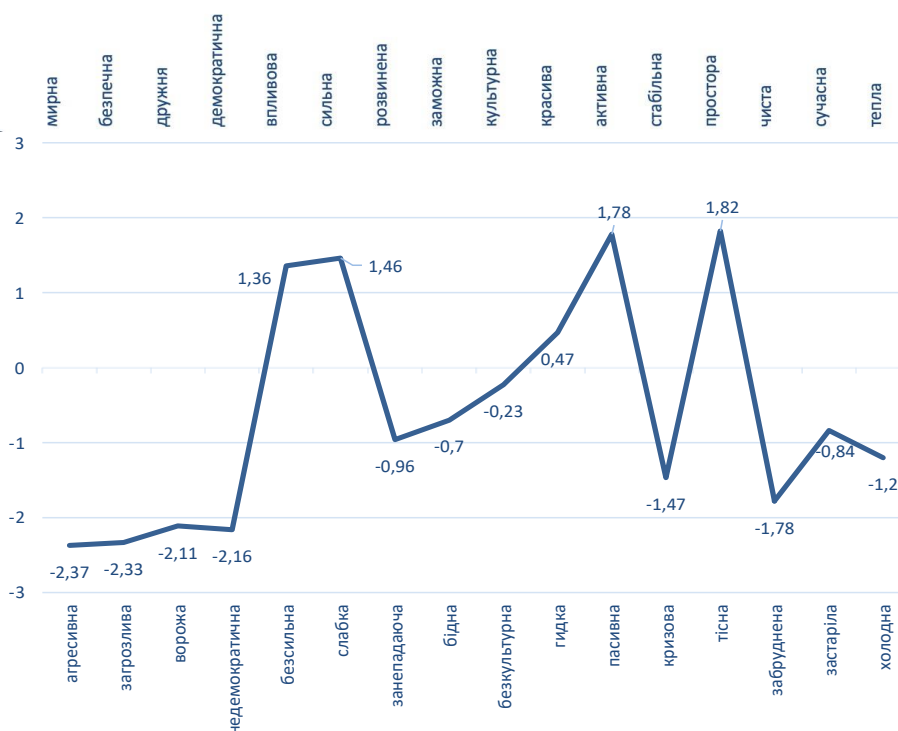

Рис.3.4 Профіль сприймання геополітичного образу Росії

Росія має найвищі оцінки по характеристикам “простора”, “ активна”, “сильна”, “впливова” та “агресивна”, “загрозна”, “недемократична”, “ворожа”.

Росія поєднує водночас високу загрознавість та впливовість, силу та бідність і кризовість тощо.

Образ Російської Федерації в геополітичній свідомості українців тісно пов’язаний із спільними історичними етапами, територіальною, культурною, релігійною близькістю двох суспільств. Путін, розруха, бідність, незмінність влади, воєнна загроза, ядерний потенціал, тиранія – подібні асоціативні ряди прийнятні при оцінці ментальної карти світу українців та місця Росії на ній. Збройний конфлікт, що розпочався 2014 року та продовжується наразі кардинально змінив образ країни у негативному сенсі. Образ Росії зараз пов’язаний із колективною травмою, атрибуцією відповідальності за всі негативні соціально-економічні та геополітичні явища, що Україна переживає.

КНДР

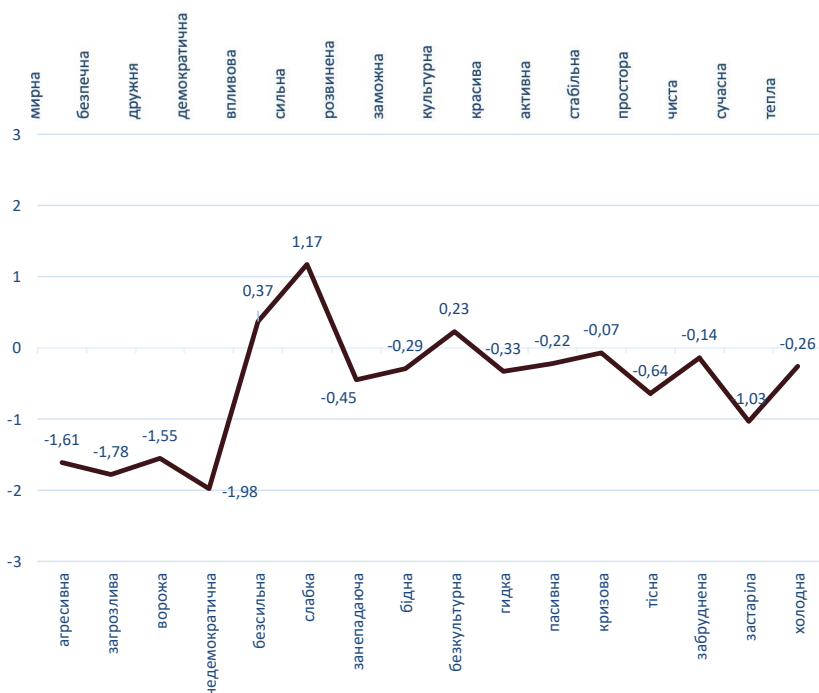

Рис. 3.5 Профіль сприймання геополітичного образу КНДР

Найвищий показник КНДР має по шкалі “слабка – сильна”, найнижчі показники за шкалою “недемократична - демократична”, “загрозлива - безпечна”, “агресивна – мирна”, “ворожа – дружня”. Інші характеристики оцінені близько нуля, а як вже згадувалось, це може означати, що досліджуваному складно щось оцінити, він не має уявлень про це. Так як Північна Корея є закритою країною і невідомою світу, досліджуванним важко побудувати хоч якусь систему уявлень про неї окрім наявної інформації про те, що це небезпечна країна з тоталітарним режимом, яка є досить сильною у рамках військової потужності. Характер відносин Північної Кореї із США та іншими країнами дає змогу вважати її досить агресивною, вороже налаштованою та загрозливою. Образ КНДР асоціюється із закритістю, воєнним деспотизмом, владою комуністичної партії, бідністю та голодом населення, військовою небезпекою та обличчям Кім Чен Іна та Кім Ір Сена. Нещодавні запуски корейськими військовими балістичних ракет з метою

застрахати потенційних супротивників, постійні сутички із Південною Кореєю з’являлися у інформаційному полі українців та внесли свої корективи у масову геополітичну свідомість співвітчизників.

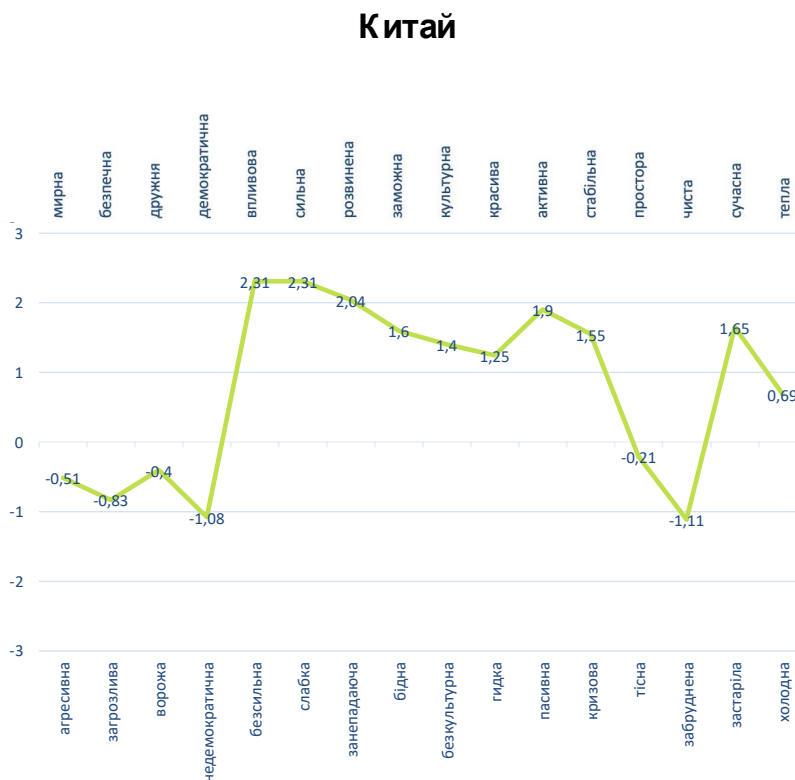

Рис. 3.6 Профіль сприймання геополітичного образу Китаю

Найвищі показники Китай має за характеристиками “впливова”, “сильна”, “розвинена”, а з іншого полюсу – “забруднена”, “недемократична”, “загрозлива”, “агресивна”, “ворожа”.

Профіль Китаю не схожий на профілі інших країн, адже досліджувані оцінюють Китай впливовою розвиненою країною, заможною, сучасною, красивою – всі ті характеристики які мають високі показники в країнах, які їм подобаються. Отже визначальну роль в кінцевій оцінці симпатії до країни грають змінні, які ми вже виділили у фактор “безпеки для людини і світу”. Це підтверджує той факт, що одна з особливостей геополітичної свідомості полягає як раз у тому, що в основі її виникнення та розвитку – прагнення структурування навколишнього світу, яке виникає на основі потреби у безпеці.

Характеристика безпечності є одним із основних механізмів категоризації геополітичної свідомості.

З'ясувалось, що деякі країни мають досить сильно схожі профілі, так наприклад Румунія та Молдова – вони майже ідентичні у свідомості досліджуваних студентів. Піковими точками для обох країн є характеристики “мирна”, “дружня”, “безпечна”, “красива”, “культурна” та “безсильна”, “пасивна”, “бідна”. Але ці пікові точки знаходяться в діапазоні від -1 до 1. З усього цього можна зробити припущення, що у респондентів досить низький рівень обізнаності про дані країни, і як наслідок вони оцінюються близько 0 (а нуль, як середина шкали, це по суті відповідь на кшталт “важко сказати/не знаю”), уявлення про них не диференційоване.

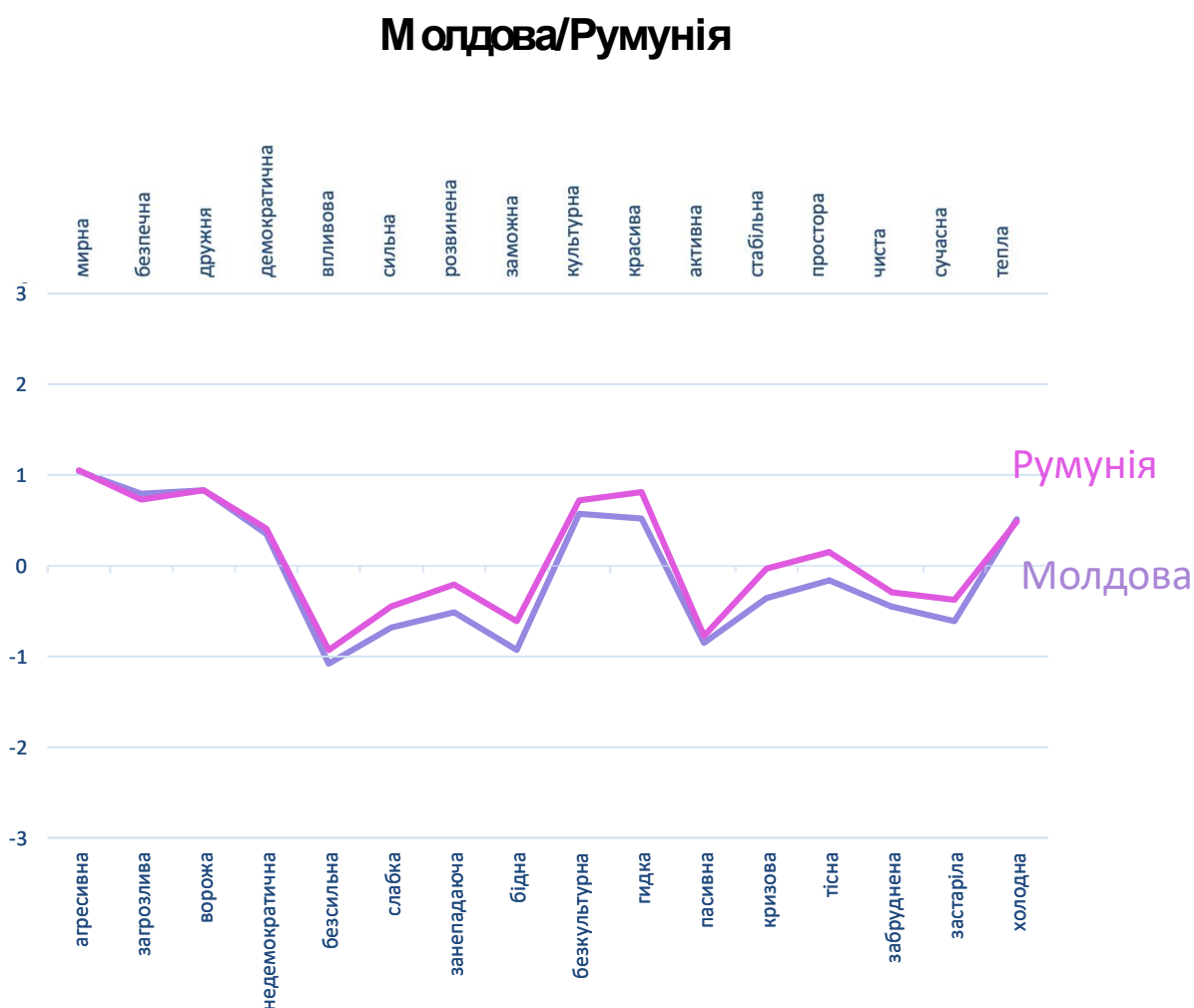

Рис. 3.7 Профілі сприймання геополітичних образів Молдови та Румунії

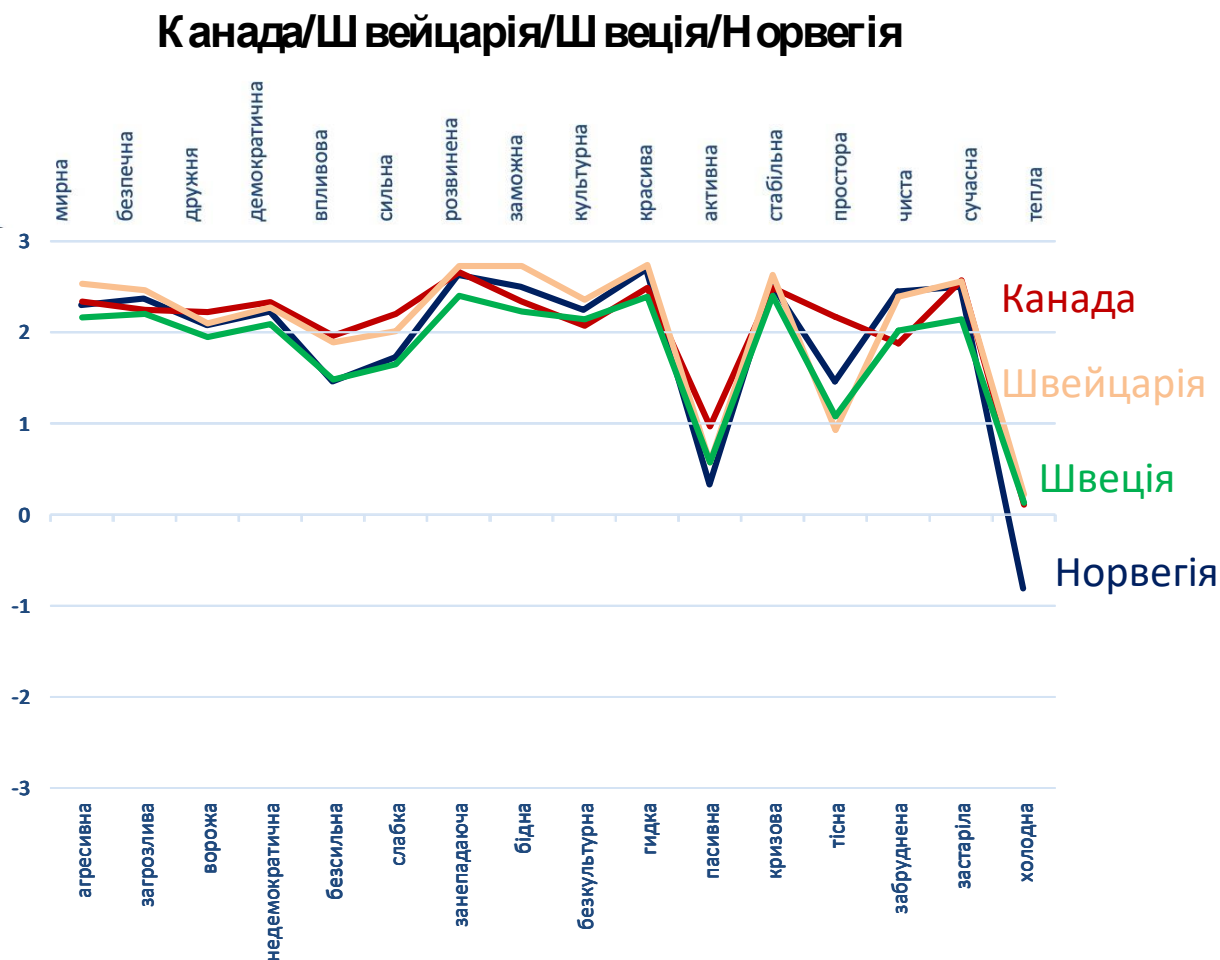

Рис. 3.8 Профілі сприймання геополітичних образів Канади, Швейцарії, Швеції, Норвегії

Наступною групою є Канада, Швейцарія, Швеція, Норвегія, які мають найбільші піки по характеристикам “пасивна” та “холодна”. В масовій свідомості скандинавські країни часто сприймаються як щось одне ціле, тому подібність Швеції та Норвегії не є неочікуваним.

Загалом оцінки студентів відповідають сформованим в суспільстві уявленням, що скандинавські країни одні з найбільш спокійних, розвинутих, стабільних та комфортних для життя країн світу.

Тому логічним є факт, що до скандинавів приєдналися Швейцарія і Канада, які мають такі ж образи. Основна характеристика яка їх об’єднує, і це видно з графіка (ямка у вигляді літери V)– це нейтральність, оскільки з іншими

країнами зазвичай пасивність є негативною характеристикою, яка притаманна слабким неавторитетним країнам.

Щоправда є дві досить неочікувані оцінки – зважаючи на те, що Швеція та Норвегія розташовані поруч, на одному рівні півночі-півдня, досліджувані оцінили прохолодність Швеції в 0,13 бали, а Норвегії в -0,81. Також Норвегія одна з найменш населених країн Європи, в Швеції населення в 4 рази менше ніж в Україні, проте досліджувані оцінили обидві країни більш тісними ніж наприклад США.

Образи Швеції та Норвегії ймовірно будуються на основі кліматичних умов та географічного розташування (холодні північні країни), помірності політичного впливу на міжнародній арені.

Згадуючи механізм асоціацій, із Швецією та Норвегією пов'язуються стійкі образи живописних Фіордів, оселедця та лосося. Образ Швейцарії в основному будується на стійкому стереотипі, що це країна – банк світу. Нейтралітет у воєнних конфліктах ХХ століття, заможність населення, культурне та мовне злиття (офіційні мови в країні – німецька, італійська, французька та ретороманська), годинники та складні туристичні ножі: все це широкий асоціативний ряд, який зазвичай вбудований у ментальну карту світу багатьох людей світу, звичайно, й українців.

Образ Канади ймовірно будується на асоціації країни із США (територіальний сусід, англійська та французька мови, розвинена економіка), позитивним іміджем прем'єр-міністра Джастіна Трюдо, величезної української діаспори в країні та значною гуманітарною і економічною допомогою країни в рамках українсько-канадських взаємовідносин.

Німеччина/Франція/Великобританія

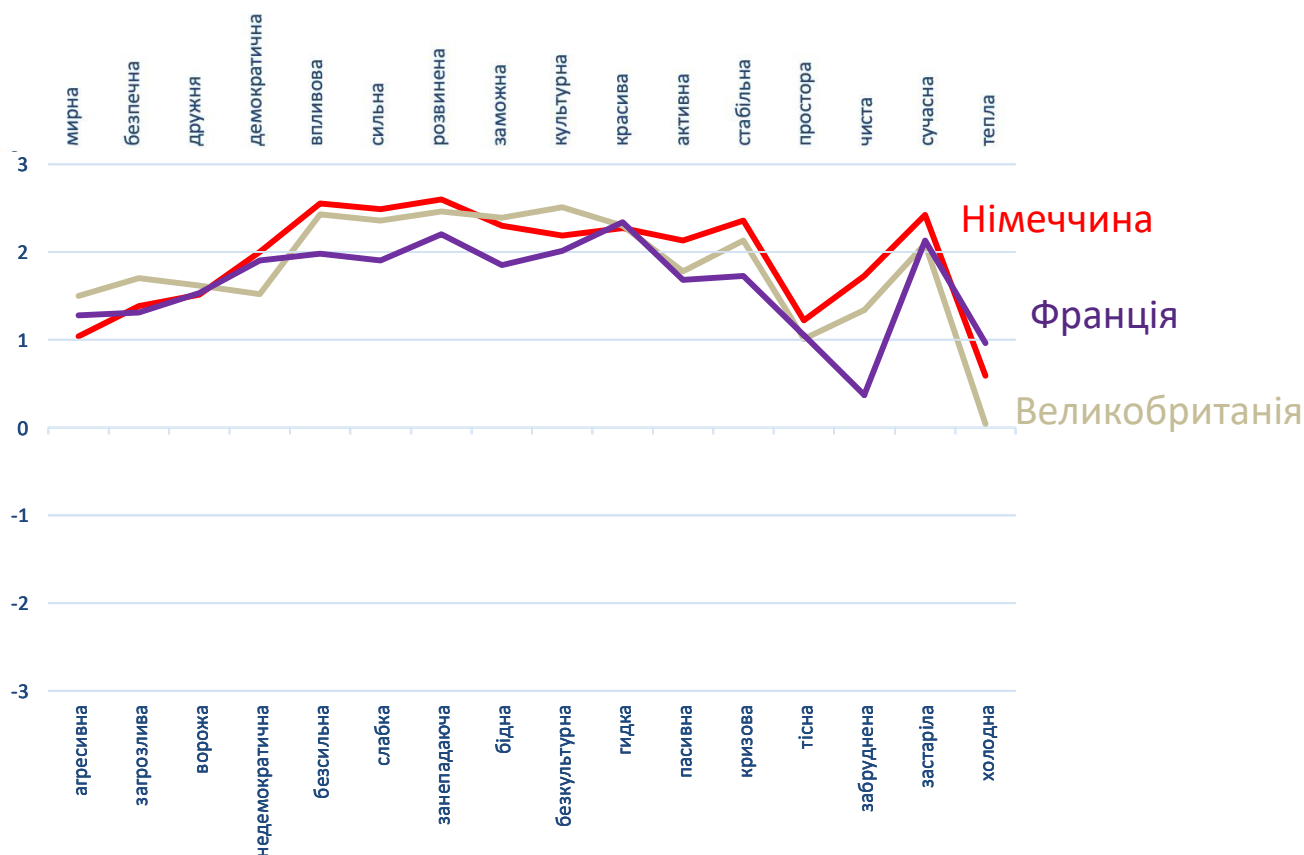

Рис. 3.9 Профілі сприймання геополітичних образів Німеччини, Франції, Великобританії

Ще одну групу утворюють основні європейські лідери – це Німеччина, Франція, Великобританія. Їхні криві подібні між собою не в такій мірі як попередніх випадках, але все ж фігури досить схожі. Респонденти оцінюють ці країни дуже високо – криві знаходяться на рівні 2 та не опускаються нижче 0. Найвищі оцінки країни отримали за характеристики “впливова”, “сильна”, “розвинена”, “заможна”, “культурна”, “красива”, “стабільна” та “сучасна” – політичні, соціальні та економічні сфери. Також всі країни мають більш негативну оцінку, відносно інших своїх оцінок, за характеристиками просторості, чистоти (що цілком зрозуміло, враховуючи кількість іммігрантів та туристів – наприклад тільки один Париж є найбільш відвідуваним містом у світі), а ось доволі низька оцінка характеристик “мирна”, “безпечна” і

“дружня” була досить неочікуваною. Також з даних країн можна виділити ту, яку оцінили найвище – це Німеччина, а та, яку найнижче – це Франція.

На судження опитаних респондентів щодо оцінки Німеччини, ймовірно, вплинули: великі обсяги ринкової економіки та економічна потужність (відомий факт, що саме Німеччина надає найбільшу частку фінансування для роботи ЄС як наднаціональної структури), відносна соціальна стабільність (однак, кризова ситуація із потоками вимушеної міграції з країн близького Сходу та спорадичні колективні шоки такі як розстріли звичайних німців на вулиці, гвалтування жінок представниками арабських мігрантів залишили свій гіркий відбиток у ментальній карті як самих німців, так і сторонніх споглядачів, зокрема українців: це все, звичайно, викликає обурення), незмінність федерального канцлера Ангели Меркель, власний життєвий досвід заробітчан та туристів, що обрали Німеччину як точку дестинації, підтримка Німеччини України в рамках нормандського формату перемовин щодо мирного вирішення збройного конфлікту на вітчизняній території. Образ Франції, ймовірно, базується на багатоміжових здобутках країни у моді, кулінарії, архітектурі, географічно привабливого розміщення та живописної місцевості. Із недавніх подій значний вплив на судження респондентів мали новини про рух жовтих жилетів 2018 року. Також на українських респондентів, ймовірно, вплинув факт, як і у випадку Німеччини, місця Франції за столом перемовин в рамках нормандського формату. Великобританія, ймовірно, запам’яталася українським респондентам в такому образі за рахунок багатоміжової і колоніальної історії, проведення процесу Брекзиту, що насправді є подією фундаментальної важливості у рамках геополітичного простору світу. Варто також згадати образ одіозного прем’єр-міністра Великобританії Бориса Джонсона з його акцентом та жартами, та всеосяжний образ королівської династії та Королеви Великобританії (та пов’язані із ними скандали, зокрема інтерв’ю Опри Уінфрі з Меган Маркл про расизм у королівській сім’ї у березні 2021 року). Архітектурні візуальні образи країни, зокрема Біг Бен та Вестмінстерський палац, відомі у всьому світі, так само як Ейфелева вежа у Парижі.

Білорусь/Україна

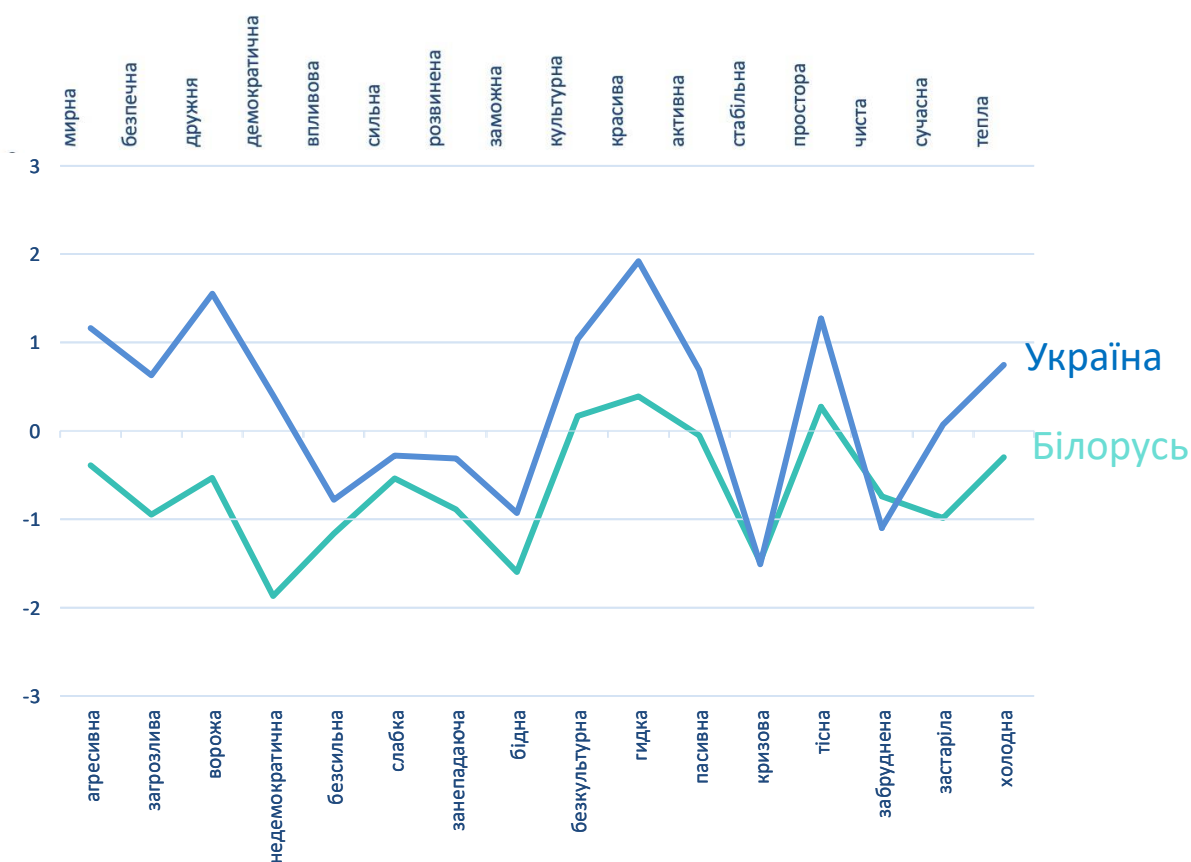

Рис. 3.10 Профілі сприймання геополітичних образів Білорусі, України

Профіль Білорусі практично повністю знаходиться на нижній частині шкалі та визначається здебільшого негативними оцінками, навіть найвищі показники за шкалами наближені до нульового значення. Білорусь можна описати як загрозливу країну, недемократичну, занепадаючу, бідну. На міжнародній арені вона слабкий політичний актор та не має впливу.

Можна припустити, що образи та уявлення, які стосуються Білорусі підлягли суттєвим змінам за останні рік, стимулом цьому виступили звісно президентські вибори, мітинги та загострення суспільно-політичної кризи. Одна з особливостей геополітичної свідомості полягає у комплексному характері її змісту – поряд зі стабільними складовими існують і динамічні, тобто ті, які постійно змінюються в залежності від навколишніх подій.

Варто звернути увагу на те, що фігури профілю Білорусі та України є схожими, відмінність лише в тому, що Україна знаходиться на шкалі вище. Тобто, можемо припустити, що дані країни ідентичні за моделлю співвідношення тих чи інших характеристик, але Україна респондентами оцінюється більш позитивно.

Наступним етапом дослідження буде аналіз та інтерпретація колажів за методикою «Географія візуальних образів». Як вже було зазначено в попередньому розділі 2, інструкція для виконання завдання із створенням колажів наголошувала досліджуваним, що перш за все необхідно розмістити 1-3 картинки в центрі, ті які на їх думку найкраще розкривають сутність тематики, далі решту картинок розміщувати за годинниковою стрілкою починаючи з правого верхнього кута. Тому очевидно, що найцінніший матеріал для аналізу саме центральні картинки – як найголовніше в уявленні респондентів, перші асоціації які у них виникають. Також для аналізу колажів був обраний спосіб створення інтегральних колажів з наявного матеріалу та при можливості для інтерпретації використовуються схеми О. П. Соснюка та І. В. Остапенка наведені в попередньому розділі. Варто розуміти, що те чи інше розміщення студентом візуального елемента в певній частині колажу свідчить скоріше про звичайну зручність (враховуючи обмежений простір і необхідність вмістити всі елементи та щоб розміри картинки і тексту дозволяли їх роздивитись), а не стільки про їх співвіднесення з елементами інтерпретаційних схем, а відсутність можливості зворотнього зв'язку у вигляді роз'яснень причин того чи іншого місцерозташування елементів колажу ускладнює достовірну інтерпретацію.

Першим стимульним матеріалом для колажу було поняття “*Україна в світовій геополітиці зараз*”. Аналізуючи колажі респондентів, їх було переформатовано за різними темами, які висвітлювались та організовано картинки з підписами, максимально як це можливо, відповідно до місця на колажах, де їх розташовували респонденти. Звісно такий поділ за темами є досить умовним, тому що деякі елементи можна віднести до декількох тем

одразу або виокремлювати теми по іншому. Досліджувані підібрали такі візуальні елементи та їх опис, що можна розділити весь матеріал на наступні теми: протистояння України з Росією; геополітичне розташування України; ресурси України; внутрішні контексти (політична, економічна, соціальна сфера); зовнішньополітична ситуація; суспільні настрої, тенденції тощо.

Темі протистояння України з Росією присвячено досить вагому частку елементів на колажах, її згадував кожен респондент. Також їй часто відводили місце у центрі колажу, що як вже згадувалось, свідчить про її першочергове значення у розкритті запропонованого поняття для респондента – тобто тема українсько-російських відносин досить актуалізована в масовій свідомості, незважаючи на те, що на буденному рівні, особливо у представників молоді, вона не є популярною та вагомою на перший погляд.

Цікавим є і вибір картинок - тільки 13 з 32 зображують реальні військові дії, солдат, території і тому подібне, більшість же є зображують конфлікт образно – карти, прапори, символи боротьби такі як боксерські рукавиці, шахи, руки тощо. Можна припустити що у масовій свідомості це протистояння уявляється не стільки реальними військовими діями, а скоріше ефемерним конфліктом геополітичних “гравців”.

Також українська сторона візуалізується досить крихітною в порівнянні з російською (наприклад голова російського ведмеда розміром з Україну, кулак більший за всю постать тощо), що можна інтерпретувати як сприймання власної слабкості перед Російською Федерацією, значного програвання в силі, хоча на раціональному рівні критичних суджень має існувати в суспільній свідомості розуміння, що сили української сторони є досить вагомі і вже 7 років протистоять військовій агресії – тобто можемо казати про стереотипізацію і вплив пропаганди на уявлення українського суспільства про власні можливості, в результаті чого стимулюються на емоційному рівні такі страхи перед «могутнім ворогом» та применшення власної цінності.

Рис. 3.11. Інтегральний колаж «Протистояння України з Росією»

Наступна тема – геополітичного розташування України – розкривається в основній ідеї, що Україна це буферна зона між західним та східним світом, особливо в політичній сфері, де мова йде про протистояння Європи, США з Азією, зокрема Росією.

Досліджуваними також згадуються також й інші наслідки особливостей географічного розташування – Україна як транзитна зона (вантажі та газ, який має вагоме значення в політичному контексті).

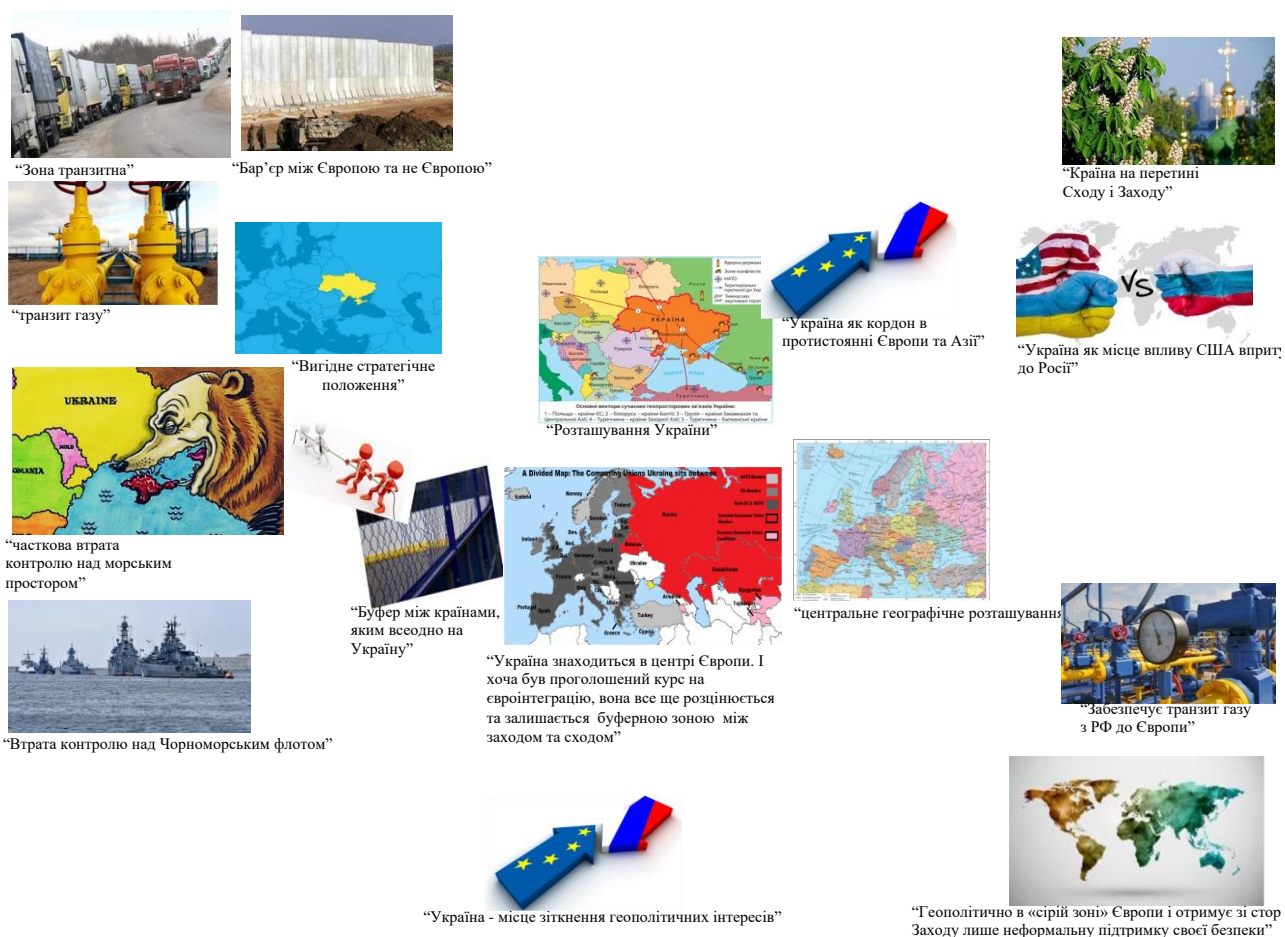

Рис. 3.12. Інтегральний колаж «Геополітичного розташування України»

Головний елемент українських ресурсів в світовій геополітиці, на думку студентів, це земельний ресурс – йому присвячено найбільше згадок. Цікаво, що переважна більшість студентів зосередилась саме на обмеженій кількості природних ресурсів (земля та агропродукція, сировина, промисловість, туристичний потенціал), і лише четверо згадали про людський потенціал, хоча українські робітники є затребуваними у світі (і освічене населення на інтелектуальні види праці, і дешева робоча сила).

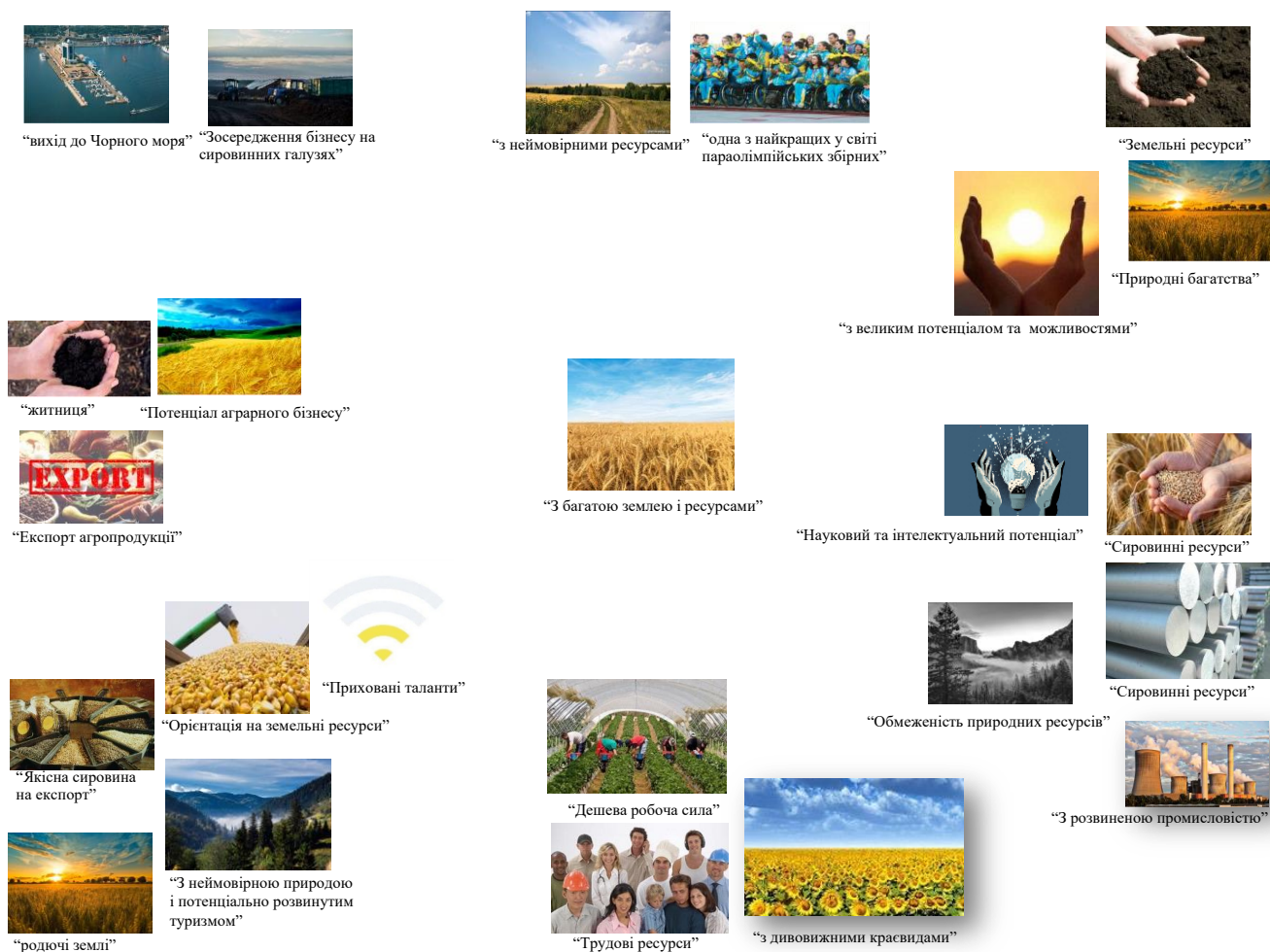

Рис. 3.13. Інтегральний колаж «Ресурси України»

Внутрішньополітичний контекст України зображується у виключно негативному ключі – як можна побачити, немає жодного елемента з позитивним змістом, вся увага зосереджується на проблемах українського суспільства. Серед таких основних проблем студенти виділяють:

- низький рівень життя, бідність
- проблему корумпованості, беззаконня
- роз’єднаність нації
- некваліфіковану владу

Як бачимо, це ті основні пункти які зазвичай існують в суспільному дискурсі, на яких зосереджена увага – можна припустити, що тут існує частка стереотипізації, як стосовно і самих тематик, так і стосовно загального настрою сприймання внутрішньополітичного аспекту країни.

Рис. 3.14. Інтегральний колаж ресурси України «Внутрішні контексти»

Стосовно зовнішньополітичного контексту – те як студенти бачать Україну на міжнародній арені – можна виокремити такі головні аспекти:

- слабкість порівняно з іншими країнами
- орієнтація на Європейський Союз
- негативне ставлення до потреби у допомозі від інших країн
- непотрібність європейським країнам

Як і в попередній темі щодо внутрішньополітичного становища, студенти теж схильні давати здебільшого негативну оцінку Україні в світовій геополітиці. Проте тут вже наявні деякі нейтральні і позитивні тези про європейський вектор та навіть згадуються інвестиційний потенціал України і дані про місце в рейтингу впливовості країн світу.

Рис. 3.15. Інтегральний колаж «Зовнішньополітична ситуація»

На відміну від попередніх тем, наступна – українського суспільства – набуває більш позитивної оцінки. Тут студенти зображують український народ через боротьбу, амбіції та прагнення кращого – те, що зазвичай вважають основою українського національного характеру.

Як раз даний інтегральний колаж є можливість співвіднести з інтерпретаційною схемою, де:

- основними сутнісними характеристиками є роздоріжжя на якому знаходиться український народ та його прагнення до процвітання (центральні картинки);
- раціональними інтенціями є боротьба за майбутнє через переорієнтацію, розрив з Росією, що відбувається сьогодні та буде продовжуватись в майбутньому;
- життєвий досвід з минулого відображає давню боротьбу “за себе і наше”; а прийняття рішень, вибір найкращого майбутнього, амбіційність

українського суспільства пов'язано з емоційною сферою в часовій характеристиці майбутнього.

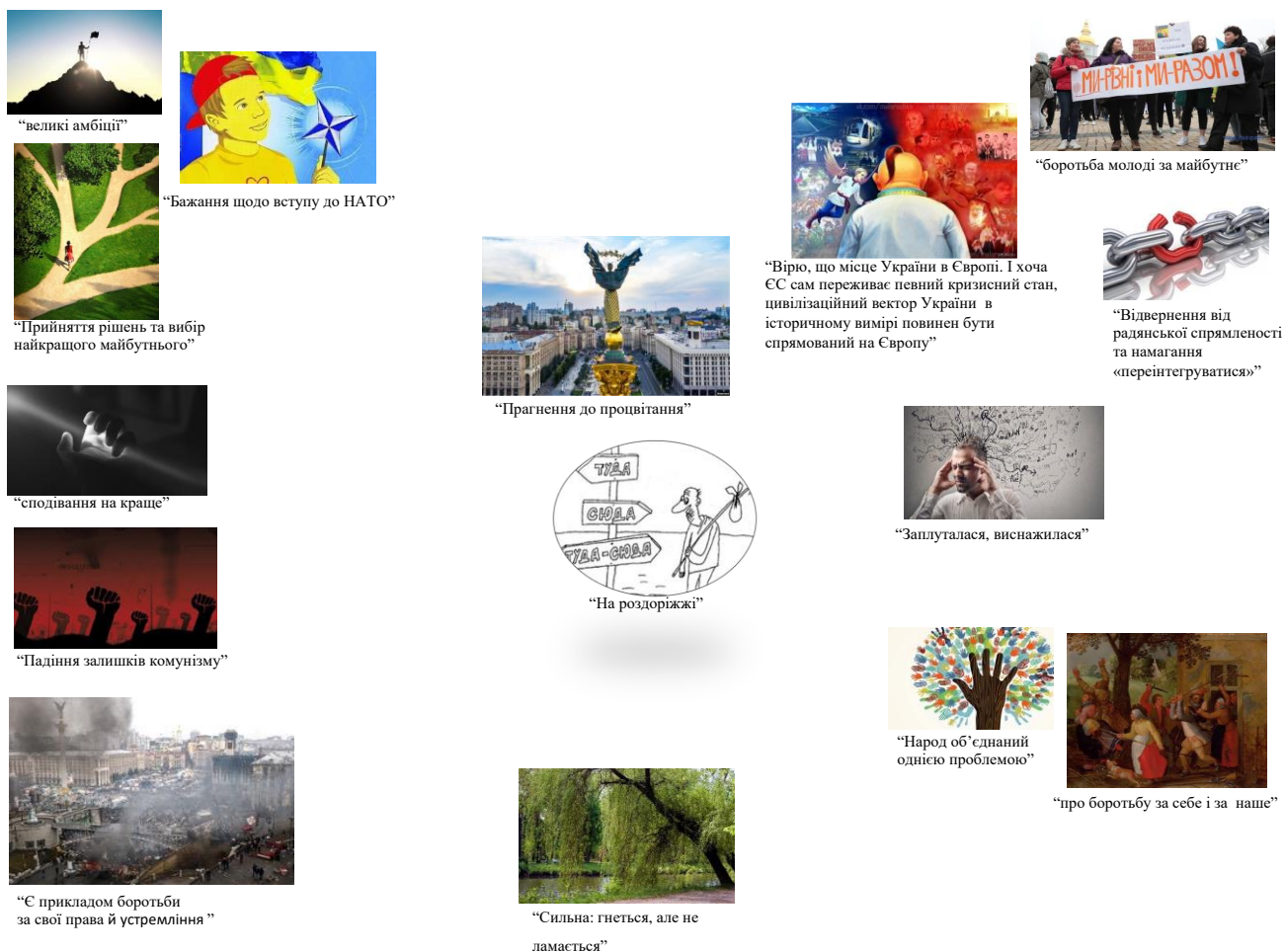

Рис. 3.16. Інтегральний колаж «Суспільні настрої, тенденції»

Тепер розглянемо колажі, які досліджувані створили на другий стимул *“Україна в світовій геополітиці в майбутньому”*. Тут варто зазначити деякі особливості – по-перше, переважна більшість колажів поляризовано в оптимістичну сторону (найкращий варіант розвитку подій у всіх сферах), по-друге, в порівнянні з колажами по сучасній Україні, колажі про українське майбутнє схоже, що даються досліджуваним складніше. Іншими словами, досліджуваним проблематичніше прогнозувати реалістичне майбутнє становище України і вони складають найуспішніший сценарій, висвітлюють суспільні мрії. Звісно, в постановці завдання досліджуваним не давались ніякі

часові обмеження і кожен складав колаж про незафіксоване у часі “майбутнє” – можливо, що звідси такі оптимізовані перспективи.

Також ще одна проблема, яка виникла – це нечіткі формулювання, загальні широкі фрази (наприклад “цвітіння життя”, “світле майбутнє” тощо) в сукупності з абстрактними картинками – елементи, які не несуть в собі достатньої інформації для інтерпретації.

Тому для подальшого висвітлення було сформовано інтегральні колажі на такі теми:

- Україна на міжнародній арені
- територіальна цілісність України та відносини з Росією
- економічна сфера України

Як можна помітити в порівнянні з розкриттям попереднього поняття, на даному етапі тем в колажах менше за кількістю і вони відрізняються.

Якщо становище України в зовнішній політиці сьогодні студенти оцінили досить скрутно, то в майбутньому вони бачать Україну у складі найвпливовіших союзів, таких як ЄС (про що говорить переважна більшість досліджуваних), НАТО, і навіть як нового члена Великої 8; якщо сьогодні Україну оцінюють як залежну, слабку країну, то в майбутньому як самостійного гравця на міжнародній арені.

Отже, існує вагомий розрив між оцінкою теперішнього та майбутнього, що прослідковується і в масовій буденній свідомості – відсутність елемента між “скрутним сьогоднішнім” та “щасливим майбутнім”, тривалого часового проміжку, де імовірно і мають відбутись всі зміни.

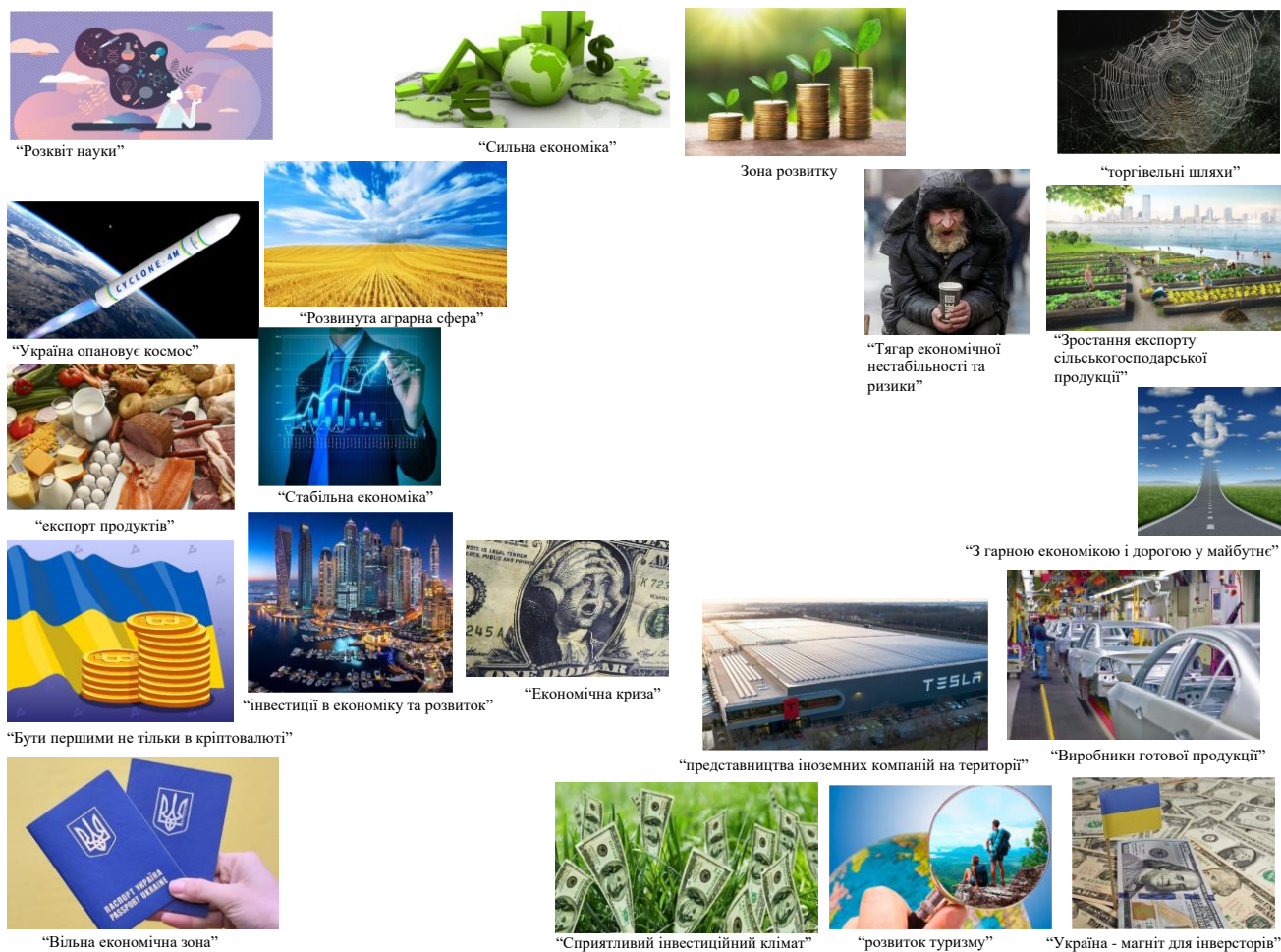

Рис. 3.19. Інтегральний колаж «Економічна сфера України»

Далі буде розглянуто колажі, які студенти склали про країни які їм подобаються та не подобаються. Серед країн яким досліджувані симпатизують Швейцарія, Канада, Іспанія, Німеччина, Франція, Тайланд. Серед тих яким не симпатизують Росія, Індія, Білорусь, КНДР, Румунія. США потрапило в обидва переліка. Завданням даного етапу буде аналіз причин привабливості чи непривабливості цих країн для респондентів, пошук спільного та відмінного. Країна, яка не подобається, в світовій геополітиці.. Так як Росія лідирує в даній категорії і серед колажів, і раніше в асоціативному експерименті – розглянемо її на загальних колажах, де було об’єднано елементи з колажів різних досліджуваних.

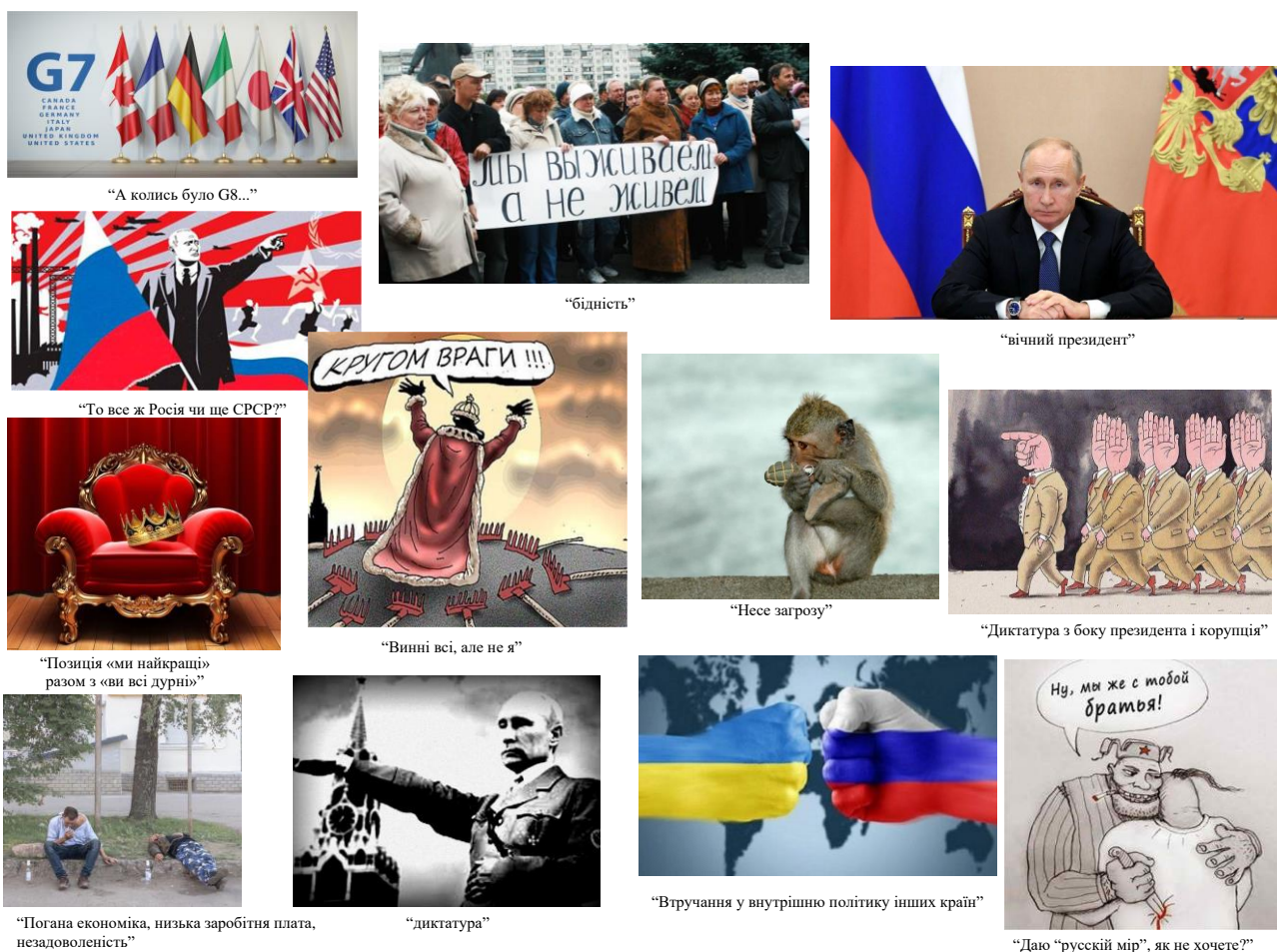

Рис. 3.20. Інтегральний колаж «Росія в світовій геополітиці сьогодні»

Отже, в колажах, які стосуються Росії в світовій геополітиці зараз, головна увага приділяється політичному контексту – проблема політичної влади Росії, вектору який вона задає та положенню Росії в світі, яке вона формує. Тут висвітлюються теми воєнних конфліктів, загрози від Росії для світу, особливостей формування відносин з іншими політичними акторами, авторитет Росії в геополітичному просторі тощо. Інший аспект, який розкривається досліджуваними в колажах це соціально-політичний контекст всередині країни – погана економіка, низька заробітна плата, бідність, диктатура політичного режиму тощо.

Росія в світовій геополітиці в майбутньому уявляється досліджуваним в двох протилежних варіантах розвитку – в першому випадку Росія залишиться на актуальному рівні, тобто не відбудеться ніяких докорінних змін, в другому випадку відбудеться реформування сучасної суспільно-політичної системи, що

приведе або до налагодження відносин з Україною, США, ЄС та світом в цілому, або ж до розколу федерації на окремі держави.

Рис. 3.21. Інтегральний колаж «Росія в світовій геополітиці в майбутньому»

Країна яка подобається в світовій геополітиці зараз. В колажах досліджуваних простежуються 3 головні теми:

- авторитет на міжнародній арені – це і впливовість, і відносини з іншими державами, членство в союзах тощо. В підписах візуальних елементів досліджувані використовують такі формулювання як “ядерна держава”, “передова держава”, “мирна високорозвинена країна”, “активна зовнішня політика” тощо.

“має деякий вплив на інші країни”

“Член ЄС і НАТО”

“...яка має гарні партнерські відносини з іншими, яку поважають”

“Активна зовнішня політика”

“Одна з найвпливовіших країн”

“потужна країна з багатьох точок зору”

“США - світовий гегемон”

“Санкції США – найдієвіші”

“США - ядерна держава”

“хороші відносини з іншими країнами”

“але самостійна та незалежна від ресурсів інших”

“Нейтралітет”

Рис. 3.22. Інтегральний колаж «Авторитет на міжнародній арені»

- туристична привабливість – яка в свою чергу залежить від естетичної привабливості країни та її культурних здобутків, можливо екології. Тут досліджувані використовують фрази “культурна спадщина”, “з гарно розвиненим туризмом”, “приваблива країна”, “дбайливе ставлення до пам’яток культури” тощо.

“розвиненим туризмом”

“Культурна спадщина”

“чисте довкілля”

“Розвинутий туризм”

“Розвинений туризм”

“Бангкок - культурно-географічний центр Азії”

“Екологічно чиста”

“З гарно розвиненим туризмом”

“яка є привабливою з точки зору туризму ... та з точки зору життя”

Рис. 3.23. Інтегральний колаж «Туристична привабливість»

- економічний добробут – стан економіки країни, її заможність, привабливість для інвестицій тощо – те, що в свою чергу визначає рівень життя населення, який розкрито більш детально в наступному пункті. Тема розкривається через вислови “стабільна економіка”, “країна з виробництвом якісних продуктів”, “одна з найбільш промислово розвинутих країн світу”, “економічні інтереси передусім” тощо.

“стабільний високий рівень економіки”

“З високими зарплатами та гарною економікою”

“З виробництвом високоякісних продуктів”

“Одна з найбільш промислово розвинутих країн світу”

“найбільших експортер рису у світі”

“високий рівень розвитку ВВП, приваблива економіка”

“Відкрита економіка”

“Економічні інтереси передусім”

“Імпорт та експорт”

Рис. 3.24. Інтегральний колаж «Економічний добробут»

- рівень життя – сукупність чинників які визначають комфортність проживання людини в тій чи іншій країні, серед них наприклад: якість медицини та освіти, безпека, доступність товарів та послуг, рівень достатку тощо. Респонденти використовували такі формулювання як “стабільність”, “високий рівень життя”, “орієнтація на націю” тощо.

Рис. 3.25 Інтегральний колаж «Рівень життя»

Розкриваючи поняття “країна, яка подобається, в світовій геополітиці в майбутньому” студенти орієнтувались на більш загальні образи, тобто використані дефініції досить складно ідентифікувати з якоюсь конкретною країною – це скоріше така уніфікована картинка добробуту майбутнього, де країна успішна, розвинена, заможна, впливова, інноваційна тощо. Відповідно можна створити наступний колаж сукупності уявлень про геополітичне майбутнє країн яким симпатизують.

“Високий рівень життя”

“Толерантність до усіх націй і дружба з іншими країнами”

“Повний перехід на екологічно чисті ресурси”

“Ще більш розвинута”

“прогресивна країна”

“Розвиток торгівлі, експорту”

“Створення «розумних міст»”

“Не зупиняється на досягнутому”

“багата країна потужна індустрія”

Рис. 3.26. Інтегральний колаж уявлень про майбутнє країни, яка подобається

Як бачимо, в колажах стосовно країн, які подобаються досліджуваним, прослідковується стереотипізація та тенденція до оптимістичного бачення образу цих країн – те, як досліджувані розкривають своє бачення тієї чи іншої симпатичної їм країни, висвітлює її переважно тільки з сильних сторін, нівелюючи проблемні негативні аспекти які в дійсності існують всюди. Досліджувані схильні піддаватись ефекту ореолу, коли загальне враження про певну країну викривлює сприймання окремих особливостей.

Висновки до третього розділу.

Отже, факторна модель геополітичної свідомості студентської молоді була побудована на основі факторного аналізу результатів авторського варіанту семантичного диференціалу. Факторний аналіз проводився за допомогою методу максимальної правдоподібності та обертання Varimax. Нам не вдалось отримати просту факторну структуру, де б змінні розподілялись по факторам однозначно, тому виникла необхідність в виделенні деяких змінних (а саме “холодна – тепла” та “застаріла – сучасна”) і повторного проведення аналізу. Після проведення всіх маніпуляцій вдалось виділити три фактори, які пояснюють 61,5% сумарної дисперсії:

- фактор 1 («Соціально-культурна розвиненість та комфорт»), який включає в себе такі змінні: “безкультурна – культурна”, “гидка – красива”, “пасивна – активна”, “кризова – стабільна”, “тісна – простора”, “забруднена – чиста”;
- фактор 2 («Економічний добробут»), який включає в себе такі змінні: “безсильна – впливова”, “слабка – сильна”, “занепадаюча – розвинена”, “бідна – заможна”;
- фактор 3 («Безпечність для людини і світу»), який включає в себе такі змінні: “агресивна – мирна”, “загрозлива – безпечна”, “ворожа – дружня”, “недемократична – демократична”.

При аналізі отриманих факторів виникла проблема з інтерпретацією першого, вирішення якої не було знайдено в рамках даного дослідження.

На основі даних, які ми отримали за допомогою семантичного диференціалу було побудовано профілі для кожної країни та проаналізовано образи цих країн, що склалися в геополітичній свідомості студентської молоді. Для цього за 16 шкалами розробленого нами семантичного диференціалу були вираховані середні оцінки на основні відповідей 166 студентів. Було виявлено той факт, що деякі країни мають подібні графіки розподілу оцінок, тому можна припустити, що в ментальній карті світу українських респондентів

сформувалися не окремі образи країн, а подеколи групові образи. Такими групами виявились:

- Румунія та Молдова – маловідомі західні сусіди;
- Німеччина, Франція, Великобританія – лідери Європи;
- Канада, Швейцарія, Швеція, Норвегія – нейтральні спостерігачі в геополітиці.

Також було проаналізовано колажі за методикою “Географія візуальних образів”, де респондентам було запропоновано наступні стимульні матеріали: Україна в світовій геополітиці зараз та в майбутньому; країна, яка подобається в світовій геополітиці зараз та в майбутньому; країна, яка не подобається в світовій геополітиці зараз та в майбутньому.

Для розкриття поняття “Україна в світовій геополітиці зараз” досліджувані підібрали такі візуальні елементи та їх опис, що можна розділити весь матеріал на наступні теми:

- протистояння України з Росією;
- геополітичне розташування України;
- ресурси України;
- внутрішні контексти (політична, економічна, соціальна сфера);
- зовнішньополітична ситуація;
- суспільні настрої, тенденції тощо.

Поняття “Україна в світовій геополітиці в майбутньому” досліджувані розкривали в таких темах:

- Україна на міжнародній арені
- територіальна цілісність України та відносини з Росією
- економічна сфера України

Країни, які подобаються, досліджувані висвітлювали з точки зору її авторитету на міжнародній арені, туристичної привабливості, економічного добробуту, рівня життя тощо.

ВИСНОВКИ

У першому розділі даної наукової роботи виконано теоретичний аналіз поняття та особливостей геополітичної свідомості. Геополітика як напрямок філософської думки по своїй сутності існувала ще за часів античності, однак формального (академічного) прояву та обґрунтування як наука почала розвиватися наприкінці XIX – XX ст. Сучасний розвиток геополітики дозволяє дослідити психологічний напрям проблематики, а саме розвинути ідею геополітичної та територіальної свідомості індивіда та мас. Зокрема, варто відзначити трикомпонентний підхід до сприйняття геополітики Г. О’Тоала, який виокремив академічний (науковий), практичний (активний стан, що являє собою реальні дії суб’єктів геополітичного простору) та популярний (тобто, сприйняття геополітики широкими верствами населення) виміри геополітики. Введення в геополітичний дискурс інтерпретаційного методу має особливе значення для повноцінного пояснення сучасних політичних явищ. Інтерпретаційний підхід до досліджень орієнтований на значення (сенси), які визначають форму політичних дій та інституцій, способи їх формування. Густафсон визначає кілька принципів в територіальному вимірі, які використовуються людьми для формування своєї ідентичності. Серед них є: принцип диференціації себе від інших на основі місця, в якому індивід живе; усвідомлення власної життєвої безперервності - що індивід пережив в одному місці протягом тривалого часу, сприяє самоідентифікації.

Територіальна свідомість - це складна і багатозначна категорія, яка перебуває у внутрішньо діалектичній взаємодії з територіальною ідентичністю та побудові геополітичної свідомості. Основними компонентами територіальної свідомості є етнолінгвістична система географічних назв, географічні зображення та сприйняття різних геопросторових об’єктів та місць, історико-географічні уявлення та міфи нації, геопросторові рівні самоідентифікації громади.

Згідно з думкою Т. Джордана, здатність до абстрактного мислення, знаходження причинно-наслідкових зв'язків, поряд із особливостями ідентичності індивіда та системою його переконань та сила цих здатностей мають прямий вплив на складність побудови індивідом власної ментальної карти (продукту геополітичного мислення).

На побудову геополітичної свідомості як на індивідуальному, так і на колективному рівні впливає велика множина чинників, які теоретично можна розділити на категорії демографічних, когнітивних та екзогенних до індивіда чинників. Особливу вагу мають наступні чинники: вік, стать, місце проживання, освіта, мова, соціально-економічний статус, національність та раса, просторова ідентичність, когнітивна ригідність, толерантність, життєвий досвід, туризм та міграція, політична орієнтація (цінності та установки), географічні (матеріальні) характеристики, релігія, міфологічні уявлення, колективні травми, внутрішня та зовнішня політика держав, політична ідеологія та пропаганда, ЗМІ та мистецтво і кіно, геополітична ідентичність, стереотипні геополітичні образи.

Психологічні механізми часто переплітаються один із одним у їх комплексній взаємодії на геополітичну свідомість та оперування чинниками геополітичної свідомості, утворюють складні причинно-наслідкові зв'язки. Множину психологічних механізмів складає: когнітивне навчання, механізм асоціацій, механізм «пам'ять-сполох», мода, механізми переконування та навіювання, механізм стереотипізації, механізм прототипу, механізм кодування та декодування, політична антиципація, механізм селекції (фільтрації) інформації, механізм казуальної атрибуції, механізм атрибуції відповідальності, механізм соціальної категоризації, механізм ідентифікації, механізм групового фаворитизму (аутгрупової дискримінації), механізм атракції та механізм ідеалізації. Багатовимірність та багатоконпонентність чинників та психологічних механізмів, що мають вплив на побудову геополітичної свідомості пояснюється складність самого поняття геополітики як крос-

галузевої категорії, що об'єднує в собі географічні, політичні та інші види знань.

У другому розділі даної наукової роботи було здійснено методологічне обґрунтування емпіричного дослідження та розроблено варіант семантичного диференціалу для вивчення геополітичних образів та уявлень, який складається з 16 шкал біполярних характеристик:

- бідна – заможна
- агресивна – мирна
- недемократична – демократична
- загрозна – безпечна
- слабка – сильна
- занепадаюча – розвинена
- ворожа – дружня
- безсильна – впливова
- кризова – стабільна
- холодна – тепла
- тісна – простора
- забруднена – чиста
- гидка – красива
- безкультурна – культурна
- пасивна – активна
- застаріла – сучасна

У третьому розділі даної наукової роботи були виявлені та обґрунтовані особливості геополітичної свідомості студентської молоді, а саме 3 фактори оцінки індивідом образу країн:

- фактор 1 («Соціально-культурна розвиненість та комфорт»), який включає в себе такі змінні: “безкультурна – культурна”, “гидка – красива”, “пасивна – активна”, “кризова – стабільна”, “тісна – простора”, “забруднена – чиста”;

- фактор 2 («Економічний добробут»), який включає в себе такі змінні: “безсильна – впливова”, “слабка – сильна”, “занепадаюча – розвинена”, “бідна – заможна”;
- фактор 3 («Безпечність для людини і світу»), який включає в себе такі змінні: “агресивна – мирна”, “загрозлива – безпечна”, “ворожа – дружня”, “недемократична – демократична”.

На основні даних семантичного диференціалу було побудовано профілі для кожної країни та проаналізовано образи цих країн, що склалися в геополітичній свідомості студентської молоді. Позитивними піками Україна характеризується в таких парах як «дружня»-«ворожа», «красива-гидка», «простора»-«тісна». Негативна сторона образу України в очах респондентів проявляється в таких піках як «безсильна-впливова», «бідна-заможна», «кризова-стабільна». Можна зробити висновок, що респонденти люблять Україну як географічний регіон та за «теплу українську душу», водночас як незадовільні власною слабкістю, бідністю, кризовістю.

США мають найвищі оцінки за характеристиками “впливова”, “сильна”, “сучасна”, “активна”, а з іншого полюсу - “агресивна”, “загрозлива”, “забруднена”.

Всі оцінки студентів відповідають загальному поширеному образу США світового гегемона зі значними ресурсами та могутністю. Водночас американська політика участі у великій кількості будь-яких світових конфліктів, так би мовити “війни заради миру” посприяла тому, що тепер Сполучені Штати сприймаються як агресивна та загрозлива країна, що навряд чи відповідає їх іміджу борця за демократію, захист прав та свободи людей зі всього світу.

Росія має найвищі оцінки по характеристикам “простора”, “активна”, “сильна”, “впливова” та “агресивна”, “загрозлива”, “недемократична”, “ворожа”. Росія поєднує водночас високу загрозливість та впливовість, силу та бідність і кризовість тощо. Одним із ключових елементів в уявленнях студентів про Росію є постать В. Путіна.

Найвищий показник КНДР має по шкалі “слабка – сильна”, найнижчі показники за шкалою “недемократична - демократична”, “загрозлива - безпечна”, “агресивна – мирна”, “ворожа – дружня”. Інші характеристики оцінені близько нуля, а як вже згадувалось, це може означати, що досліджуваному складно щось оцінити, він не має уявлень про це. Так як Північна Корея є закритою країною і невідомою світу, досліджуванним важко побудувати хоч якусь систему уявлень про неї окрім наявної інформації про те, що це небезпечна країна з тоталітарним режимом, яка є досить сильною у рамках військової потужності.

Профіль Китаю не схожий на профілі інших країн, адже досліджувані оцінюють Китай впливовою розвиненою країною, заможною, сучасною, красивою – всі ті характеристики які мають високі показники в країнах, які їм подобаються. Отже визначальну роль в кінцевій оцінці симпатії до країни грають змінні, які ми вже виділили у фактор “безпечності для людини і світу”.

З’ясувалось, що деякі країни мають досить сильно схожі профілі, так наприклад Румунія та Молдова – вони майже ідентичні у свідомості досліджуваних студентів. Піковими точками для обох країн є характеристики “мирна” , “дружня”, “безпечна”, “красива”, “культурна” та “безсильна”, “пасивна”, “бідна”. Але ці пікові точки знаходяться в діапазоні від -1 до 1. З усього цього можна зробити припущення, що у респондентів досить низький рівень обізнаності про дані країни, і як наслідок вони оцінюються близько 0 (а нуль, як середина шкали, це по суті відповідь на кшталт “важко сказати/не знаю”), уявлення про них не диференційоване.

Наступною групою є Канада, Швейцарія, Швеція, Норвегія, які мають найбільші піки по характеристикам “пасивна” та “холодна”. В масовій свідомості скандинавські країни часто сприймаються як щось одне ціле, тому подібність Швеції та Норвегії не є неочікуваним. Загалом оцінки студентів відповідають сформованим в суспільстві уявленням, що скандинавські країни одні з найбільш спокійних, розвинутих, стабільних та комфортних для життя країн світу.

Ще одну групу утворюють основні європейські лідери – це Німеччина, Франція, Великобританія. Їхні криві подібні між собою не в такій мірі як попередніх випадках, але все ж фігури досить схожі. Респонденти оцінюють ці країни дуже високо – криві знаходяться на рівні 2 та не опускаються нижче 0. Найвищі оцінки країни отримали за характеристики “впливова”, “сильна”, “розвинена”, “заможна”, “культурна”, “красива”, “стабільна” та “сучасна” – політичні, соціальні та економічні сфери.

Профіль Білорусі практично повністю знаходиться на нижній частині шкалі та визначається здебільшого негативними оцінками, навіть найвищі показники за шкалами наближені до нульового значення. Білорусь можна описати як загрозову країну, недемократичну, занепадаючу, бідну. На міжнародній арені вона слабкий політичний актор та не має впливу.

Отже, в даній науковій роботі було досягнуто виконання всіх поставлених завдань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова М. А. СМИ и формирование картины мира личности / М. А. Абрамова // Материалы Международного научного конгресса «Глобалистика-2009: пути выхода из глобального кризиса и модели нового мироустройства» (г. Москва, 20-23 мая 2009 г.) / Под ред. И. И. Абылгазиева, И. В. Ильина. В 2-х тт. Т.1. – М., 2009. – С.386-389.
2. Армер Е. В. Картина мира и картина социальной реальности: социально-конструктивистский подход / Е. В. Армер // Вестник Томского государственного университета. – 2013. – № 366. – С.24-27.
3. Арнаутов Н. Б. Образ «врага народа» в системе советской социальной мобилизации: идеолого-пропагандистский аспект (декабрь 1934 г. – ноябрь 1938 г.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. истор. наук: спец. 07.00.02 / Н. Б. Арнаутов. – Томск, 2011. – 20 с.
4. Байер О. О. Проблема суб'єктивного образу світу в роботах вітчизняних та зарубіжних авторів / О. О. Байер // Вісник Дніпропетровського національного університету. – 2008. Серія «Педагогіка і психологія». – Вип. 14. – С.17-20.
5. Баксанский О. Е. Когнитивный образ мира. Прологомены к философии образования / О. Е. Баксанский, Е. Н. Кучер. – М.: «Канон+», 2010. – 224с.
6. Барановський Ф. Регіональний вимір політичної культури / Ф. Барановський // Наукові записки Інституту політичних та етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАНУ. – 2009. – Вип. 44. «Політичний простір України: регіональні виміри». – С.213-220.
7. Барков Р. Н. Ментальные карты как средство диагностики уровня сформированности географической культуры студентов педагогического колледжа / Р. Н. Барков // Среднее профессиональное образование. – 2006. – № 11. – С.51-54.
8. Батраченко І. Г. Політична антиципація як предмет психологічного

дослідження / І. Г. Батраченко, О. М. Данцева // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2005. – Вип. 4. – С.58-64.

9. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; [пер. с англ.]. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.

10. Биченко А. Громадська думка про НАТО і приєднання до нього України / А. Биченко // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 9. – С. 20-38.

11. Бовина И. Б. Современный мир как социальное представление / И. Б. Бовина // Материалы V Съезда Общероссийской общественной организации «Российское психологическое общество» (Москва, 14-18 февраля 2012 г.). – М., 2012. – Т.2. – С.219.

12. Бойко О. В. Зовнішньополітичний образ України та чинники його формування в друкованих англomовних ЗМІ в умовах трансформації суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / О. В. Бойко – К., 2001. – 22 с.

13. Болдышева В. А. Формирование образа мира как иерархической системы смысловых образований взрослого человека в обучении: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / В. А. Болдышева. – Калуга, 2003. – 190 с.

14. Бушай І. М. Психологічні основи становлення образу світу дітей шкільного віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук: спец. 19.00.07 / І. М. Бушай. – К., 2010. – 40 с.

15. Быканова А. В. Формирование образа государства в процессе политической социализации современной российской молодежи / А. В. Быканова // Образы государств, наций и лидеров / Под ред. Е. Б. Шестопаля. – М., 2008. – С.111-115.

16. Васильева М. Политическая картина мира: к проблеме определения / М. Васильева // Вісник Сумського державного університету. Серія «Філологічні науки». – 2004. – № 3 (62). – С.85-90.

17. Виноградова Л. В. Сущностные признаки массового сознания / Л. В. Виноградова // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И.Герцена. – 2008. – № 33. Аспирантские тетради. Ч.1. Общественные и гуманитарные науки. – С. 104-110.
18. Волынчук А. Б. Теоретические основы геополитических исследований – старые и новые правила / А. Б. Волынчук // Вестник Тихоокеанского государственного университета. – 2009. – № 4 (15). – С.245-252.
19. Гасанов И. Б. Национальные стереотипы и «образ врага» / И. Б. Гасанов // Психология национальной нетерпимости: Хрестоматия / Сост. Ю. В. Чернявская. – Минск, 1998. – С.187-208.
20. Гачев Г. Национальные образы мира. Космо-Психо-Логос / Г. Гачев. – М. : Прогресс-Культура, 1995. – 480 с.
21. Геополітичні орієнтації населення і безпека України. За даними соціологів / Упорядник М.О.Шульга. – К. : «Друкарня «Бізнесполіграф», 2009. – 80 с.
22. Голд Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии / Дж. Голд; [Пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1990. – 304 с.
23. Горбунова В. В. Структура психосемантичного дослідження / В. В. Горбунова. // Соціальна психологія. – 2007. – №1. – С. 170–178.
24. Гравер А. А. Образ, имидж и бренд страны: понятия и направления исследования / А. А. Гравер // Вестник Томского государственного университета. Серия «Философия. Социология. Политология». – 2012. – № 3 (19). – С.29-45.
25. Гринберг Т. Э. Образ страны или имидж государства: поиск конструктивной модели [Электронный ресурс] / Т. Э. Гринберг. – Режим доступа: <http://mediascope.ru/node/252>
26. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
27. Данцева О. М. Особливості політичної антиципації студентської

молоді / О. М. Данцева, К. В. Захаров // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2008. – Вип. 7. – С.193-201.

28. Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / Дністрянський. – Львів: Міністерство освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. – 490 с.

29. Дроздов О. Ментальні карти світу у свідомості студентської молоді / О. Дроздов // Соціальна психологія. – 2010. – № 1. – С. 86-93.

30. Дроздов О. Ставлення студентської молоді до тероризму / О.Дроздов // Соціальна психологія. – 2004. – № 1. – С. 91-100.

31. Дроздов О. Ю. Дистанційний вимір геополітичної свідомості студентської молоді Чернігівського регіону / О. Ю. Дроздов // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2011. – Вип. 11. – С.123-131.

32. Дроздов О. Ю. Особливості геополітичних уявлень студентської молоді / О. Ю. Дроздов // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2010. – Вип. 10. – С.141-150.

33. Дроздов О. Ю. Особливості ментальних карт України (на прикладі студентів м. Чернігова) / О. Ю. Дроздов // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2008. – Вип.8. – С. 297 – 304.

34. Дроздов О. Ю. Психологічна модель масової геополітичної свідомості / О. Ю. Дроздов. // Теорія і практика сучасної психології. – 2016. – №1. – С. 85–90.

35. Дроздов О. Ю. Структурно-змістовні особливості геополітичної свідомості студентської молоді (на прикладі Чернігівського регіону) / О. Ю. Дроздов // Вісник Чернігівського національного педагогічного

університету імені Т.Г.Шевченка. – 2010. – Вип. 82. Серія «Психологічні науки». – Т.1. – С.154-158.

36. Дружилов С. А. Формирование модели мира человека в условиях информационной реальности / С. А. Дружилов // Психология человека в современном мире: материалы Всерос. юбилейной научн. конференции (15-16 октября 2009 г., Москва) / Отв. ред. А. Л. Журавлев. – Том 5. «Личность и группа в условиях социальных изменений». – М., 2009. – С.22-28.

37. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством / А. Дугин. – М. : Арктогея-центр, 2000. – 928 с.

38. Егорова-Гантман Е. Концепция образа и стереотипа в международных отношениях / Е. Егорова-Гантман, К. Плешаков // Мировая экономика и международные отношения. – 1988. – №12. – С.19-33.

39. Ежова Е. Н. Картины мира в СМИ: типология, функциональность, каналы трансляции / Е. Н. Ежова // Вестник Воронежского государственного университета. Серия «Филология. Журналистика». – 2011. – № 1. – С. 132-135.

40. Елацков А. Б. Геополитика: наука и мифология / А. Б. Елацков // Ойкумена. – 2011. – № 1. – С. 68-74.

41. Єфімова В. В. Геоідеологічна парадигма України та геополітична свідомість військових фахівців / Єфімова В. В. // Вісник Національної Академії оборони України. – 2009. – № 5 (13). – С.198-201.

42. Жадан І. В. Методологічні засади дослідження взаємодії суб'єктів політичної соціалізації як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді / І. В. Жадан // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2011. – Вип. 12. – С.35-43.

43. Жаде З. А. Геополитическое мировидение: теоретическая ретроспектива идей / З. А. Жаде // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2007. – № 1. – С. 377-385.

44. Жукова Н. Картина світу, образ світу і модель світу у їх специфіці та взаємодії / Н. Жукова // Наукові записки (Кіровоградський державний

педагогічний університет ім. В.Винниченка). – 2010. – Вип. 89 (1). Серія «Філологічні науки». – С.416-420.

45. Задохин А. Образ Константинополя в русском национальном сознании и внешней политике России / А. Задохин // Обозреватель-Observer. – 2008. – № 12. – С.118-124.

46. Замятин Д. Н. Географические образы мирового развития / Д. Н. Замятин // Общественные науки и современность. – 2001. – № 1. – С.125-137.

47. Замятин Д. Н. Геокультура: образ и его интерпретации / Д. Н. Замятин // Социологический журнал. – 2002. – № 2. – С.5-13.

48. Замятин Д. Н. Гуманитарная география: Пространство и язык географических образов / Д. Н. Замятин. – СПб. : Алетей, 2003. – 331 с.

49. Замятин Д. Н. Образ страны: структура и динамика / Д. Н. Замятин // Общественные науки и современность. – 2000. – № 1. – С.107-112.

50. Замятин Д. Н. Феноменология географических образов / Д. Н. Замятин // Социологические исследования. – 2001. – № 8. – С.12-21.

51. Замятина Н. Когнитивно-географические контексты образов европейских стран / Н. Замятина, К. Арутюнян // Космополис. – 2004. – № 3(9). – С.129-141.

52. Зинченко В. П. Миры сознания и структура сознания / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С.15-36.

53. Ивашкин А. Г. Влияние образа мира личности на ее политические предпочтения: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 / А. Г. Ивашкин. – Сочи, 2003. – 146 с.

54. Іванків І. І. Соціально-психологічні механізми формування ідентичності підлітка / І. І. Іванків. // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2015. – №19. – С. 198.

55. Качинська Н. Політичний імідж держави: структурні та комунікаційні компоненти феномену / Н. Качинська // Віче. – 2009. – № 22. – С.10-12.

56. Колосов В. А. Географические образы и геополитические

представления: пути формирования и подходы к изучению / В. А. Колосов // Вестник Дальневосточной государственной социально-гуманитарной академии. Серия 1. «Гуманитарные науки». – 2008. – № 1. – С.71-90.

57. Конфисахор А. Г. Психология геополитических процессов: монография / А. Г. Конфисахор. – СПб. : Первый класс, 2014. – 276 с.

58. Косолапов Н. А. Внешнеполитическое сознание: категория и реальность / Н. А. Косолапов // Богатуров А. Д., Косолапов Н. А., Хрусталев М. А. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений. – М., 2002. – С.207-222.

59. Кудряченко А. І. Геополітика: підручник / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. – К. : МАУП, 2004. – 296 с.

60. Леонтьев А. Н. Образ мира / А. Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения. – М., 1983. – С.251-261.

61. Максименко С. Д. Генезис существования личности: монография / С. Д. Максименко. – К. : ООО «КММ», 2006. – 240 с.

62. Мамут Л. С. Образ государства как алгоритм политического поведения / Л. С. Мамут // Общественные науки и современность. – 1998. – № 6. – С.85-97.

63. Митина О. В. Психосемантический анализ имиджа государства: реконструкция и измерение / О. В. Митина, В. Ф. Петренко // Психологический журнал. – 2009. – Т.30. – № 3. – С. 16-27.

64. Митина О. В. Факторный анализ для психологов / О. В. Митина, И. Б. Михайловская. – Москва: Учебно-методический коллектор Психология, 2001. – 169 с.

65. Михайлов В. Цивілізаційна геополітика: ідейно-теоретичні основи / В. Михайлов. – Vratsa: Sofia: Media grup – Ivo Yordanov, 2012. – 304 с.

66. Міщенко М. Вплив геополітичних орієнтацій громадян України на їх ставлення до НАТО / М. Міщенко // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 9. – С. 39-41.

67. Моро-Дефарж Ф. Введение в геополитику / Ф. Моро-Дефарж; [пер. с

франц.]. – М. : Конкорд, 1996. – 147 с.

68. Мухаев Р. Т. Геополитика: учебник для студентов вузов / Р. Т. Мухаев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 623 с.

69. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна. – Київ: Інститут Політичних І Етнонаціональних Досліджень Ім. І.Ф. Кураса Нан України, 2008. – 405 с.

70. О.В. Кожевникова, С.А. Вьюжанина. – Ижевск: Издательский центр «Удмуртский университет», 2016. – 120 с

71. Окунев І. Центростремительные и центробежные силы на политической карте мира / І. Окунев. // Космополис. – 2008. – №1. – С. 169–179.

72. Ольшанский Д. В. Политическая психология / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2002. – 576 с.

73. Остапенко І. В. Особливості використання проективної техніки "колаж" для дослідження уявлень студентської молоді про владні режими / І. В. Остапенко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : Збірник наукових праць. № 2 (23). – К. : Логос, 2014. – С. 187- 192.

74. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / В. Ф. Петренко [2-е изд-е, доп.]. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с.

75. Петренко В. Ф. Психосемантические аспекты картины мира субъекта / В. Ф. Петренко // Психология: журнал Высшей Школы Экономики. – 2005. – Том 2, № 2. – С.3-23.

76. Петренко В. Ф. Психосемантический анализ геополитических представлений России / В. Ф. Петренко, О. В. Митина, К. А. Бердников // Психологический журнал. – 2000. – Т.21. – № 2. – С. 49-69.

77. Прокопенко В. Л. Геополітичний образ країни як чинник громадянської ідентичності студентської молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 / В. Л. Прокопенко. – К., 2012. – 18 с.

78. Психосемантика. Метод семантического дифференциала: учебнометодическое пособие для студентов высших учеб. заведений /

79. Садохин А. Этнология / А. Садохин. – Москва: Гардарики, 2001. – 256 с.
80. Скнар О. Політична картина світу молоді: визначення, складові, функції / О. Скнар // Психологія і суспільство. – 2012. – № 3. – С.101–107.
81. Соснюк О.П. Психосемантична інтерпретація візуальних образів у прикладних дослідженнях / О.П.Соснюк // Наука і освіта. Тематичний спецвипуск: «Когнітивні процеси та творчість». – № 9, 2012. – С.201-205.
82. Траверсе Т. М. Політичне мислення як форма суспільного пізнання / Т. М. Траверсе // Актуальні проблеми психології. Т.12. Психологія творчості. – К., 2012. – Вип. 15. Частина 1. – С. 366-372.
83. Хазратова Н. Типологічна модель індивідуально-психологічного образу держави / Н. Хазратова // Соціальна психологія. – 2004. – № 4. – С. 3-13.
84. Шевченко М. М. Геополітичні знання як системна основа формування суспільної свідомості (соціально-філософський аспект аналізу): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 / М. М. Шевченко. – К., 2004. – 18 с.
85. Шмелев А. Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / А. Г. Шмелев. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1983. – 157с.
86. Anderson B. Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism (Revised edition) / Anderson. – London and New York: Verso, 1996.
87. Chromý P. Regional identity, activation of territorial communities and the potential of the development of the peripheral regions / P. Chromý, H. Janu. – Geographica: Acta Universitatis Carolinae, 2003. – 105 с.
88. Dijkink G. National Identity and Geopolitical Visions: Maps of Pride and Pain / G. Dijkink. – NY. : Routledge, 1997. – 188 p.
89. Herb G. Introduction: A Question of identity, in: Herb, G.H. and Kaplan P.H. (eds) Nested Identities / Nationalism, Territory and State. / G. Herb, P. Kaplan., 1999.

90. Hooson D. Introduction, in: D. Hooson (ed.) *Geography and National Identity*. / Hooson. – Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell, 1994.
91. Jordan T. Structures of geopolitical reasoning [Электронный ресурс] / Jordan // 9. – 1998. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.perspectus.se/tjordan/Structuresgeopol.html>.
92. Jordan T. Structures of geopolitical reasoning [electronic resource] / T. Jordan. – Access mode: <http://www.perspectus.se/tjordan/Structuresgeopol.html>
93. Kjellen R. *Political Geography* / Kjellen. – Sweden, 1915.
94. Kristof L. The Image and the Vision of the Fatherland: The Case of Poland in Comparative Perspective, in: D. Hooson (ed.) / Kristof. – Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell: *Geography and National Identity*, 1994.
95. Kuus M. Critical Geopolitics [Электронный ресурс] / Kuus. – 2007. – Режим доступа до ресурсу: https://www.isacomps.com/info/samples/criticalgeopolitics_sample.pdf.
96. Lowenthal D. *European and English Landscapes as National Symbols* / Lowenthal. – Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell: *Geography and National Identity*., 1994.
97. Łukowski W. Społeczne tworzenie ojczyzn. Studium tożsamości mieszkańców Mazur / Łukowski. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2000. – 317 с.
98. Newman D. A Hidden Battlefield: The Representation of Border and EU in the Israel/Palestine Conflict [electronic resource] / D. Newman, H. Yacobi. – Access mode: <http://www.polsis.bham.ac.uk/documents/research/euborderconf/wp14-the-eu-in-the-israel-palestine-conflict.pdf>
99. Nijakowski L. O znaczeniu terytorium dla nauk społecznych i kultury / Nijakowski. // *Sprawy Narodowościowe*. – 2004. – №24. – С. 91–111.
100. Ó Tuathail G. *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space* / Ó Tuathail. – Minneapolis: University of Minnesota Press., 1996.

101. O'Loughlin J. Where in the world is Russia? Geopolitical perceptions and preferences of ordinary Russians / J. O'Loughlin, P. Talbot // *Eurasian Geography and Economics*. – 2005. – Vol.46, No.1. – P. 23-50.
102. Petkova D. Kulturni identičnosti v interkulturen dialog. / Petkova. – Veliko Tarnovo: Faber, 2013. – 292 c.
103. Runge A. Słownik pojęć z geografii społeczno-ekonomicznej / A. Runge, J. Runge. – Katowice: Videograf Edukacja, 2008. – 382 c.
104. Rykiel Z. Przemiany struktury społeczno-przestrzennej miasta polskiego a świadomość terytorialna jego mieszkańców / Rykiel. – Wrocław: Polska Akademia Nauk, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, 1999. – 140 c.
105. Smith A. Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism / Smith. – Routledge, 1998. – 270 c.
106. Tuan Y. Przestrzeń i miejsce. / Tuan. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. – 253 c.